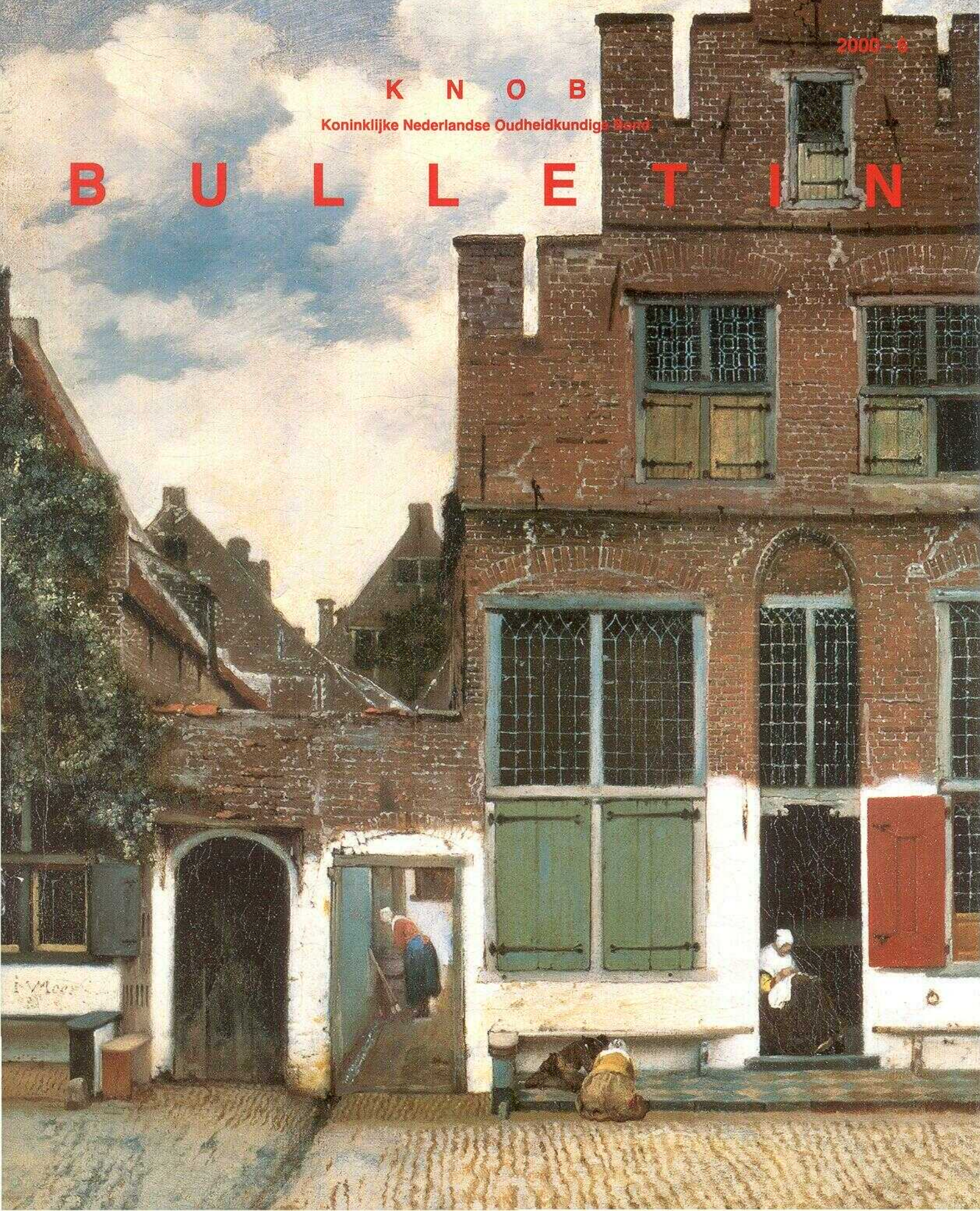

2006 - 4

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheim (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
prof. dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. V.J.M.W. Vrijman

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756, fax 030-2312951
E-mail: KNOB@wxs.nl
Web-site: home.wxs.nl~knob
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,-
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,-;
f 50,- (tot 27 jr en 65+); f 125,- (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

prof. dr. G.J. Borger (voorzitter)
ir. R. Apell (vice-voorzitter)
mr. G.W. van Herwaarden (secretaris)
P.A. Vriens (penningmeester)
drs. C.W.M. Hendriks (lid D.B.)

Druk en Lay-out

Sypro Media Groep
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
tel. 0575-582 950

ISSN 0166-0470

INHOUD

R. Meischke Beschouwingen rond de huizencollectie van de Vereniging Hendrick de Keyser	213
Sanne Alberts Oudegracht 288 in Utrecht: de groei van een middeleeuws koopmanshuis	226
Kees Kaldenbach Het Straatje van Johannes Vermeer: Nieuwe Langendijk 22-26. Een kunsthistorische visie op een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek	238
Publicaties R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, Huizen in Nederland (recensie K.A. Ottenheim en D.J. de Vries)	250
Summaries	251
Auteurs	252

Afbeeldingen omslag

*Voorzijde: Johannes Vermeer, Gezicht op huizen te Delft, bekend als
Straatje van Vermeer (op doek, Rijksmuseum Amsterdam)*

*Achterzijde: Opengewerkte maquette van Oudegracht 288 Utrecht
(foto B.J.M. Klück gem. Utrecht)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 99, 2000, nummer 6

Beschouwingen rond de huizencollectie van de Vereniging Hendrick de Keyser

R. Meischke

De opbouw en betekenis van de collectie

Voor de bestudering van woonhuizen biedt het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser grote mogelijkheden. Deze over het hele land werkzame vereniging werd in 1918 opgericht en beheert thans circa 350 panden.

Door de groei van de steden in het laatste kwart van de 19de eeuw verminderde de waarde van de oudere huizen. Daarentegen deed cityvorming de grondprijzen stijgen. Beide factoren leidden tot nieuwbouw en verval. De ogen van het publiek voor wat er verloren dreigde te gaan werden geopend door binnen- en buitenlandse publicaties. Op de reisbeschouwingen van de Fransman Henri Havard volgde in 1890 de eerste kunsthistorische studie over de Hollandse architectuur uit de 16de en 17de eeuw van de Duitser Georg Galland (afb. 2).

Pas de mogelijkheid fotografische opnamen in tijdschriften te reproduceren bracht de oude gevels in vele huiskamers. Het in 1908 – in navolging van het Engelse *Country life* – opgerichte weekblad *Buiten* speelde daarbij een grote rol. Vooral de artikelenserie 'Slopend herboren Nederland' in 1913, ter gelegenheid van het honderd jarige herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid, maakte duidelijk wat in die periode verloren was gegaan. Ook het boek *Old Houses in Holland* van Sydney R. Jones, dat in 1913 als nummer van *The Studio* verscheen, trok de aandacht. De met veel begrip naar fotos vervaardigde pentekeningen gaven een beeld van een dromerig oud land met bijzondere gevels. Het was precies het genre waarop 'Hendrick de Keyser' enkele jaren later het oog zou laten vallen. Veel van de door Jones afgebeelde huizen zouden later in het bezit van de nieuwe vereniging komen (afb. 3-5,8).

Het was geenszins de bedoeling een collectie aan te leggen waarin alle bouwstijlen en huistypen vertegenwoordigd zouden zijn. De nieuw verworven huizen moesten na herstel te exploiteren zijn. De herstelkosten zouden worden bestreden uit een hoger rendement na de opknappbeurt. Dit uitgangspunt bleek te optimistisch. Ook particulieren en gemeenten ontfermden zich wel over enkele oude huizen, maar deze goede bedoelingen leidden meestal tot een kwijnend bestaan van deze objecten. Enkele van deze panden werden later in arren moede aan 'Hendrick de Keyser' overgedragen.

De publicaties van 'Hendrick de Keyser' van 1928-1969

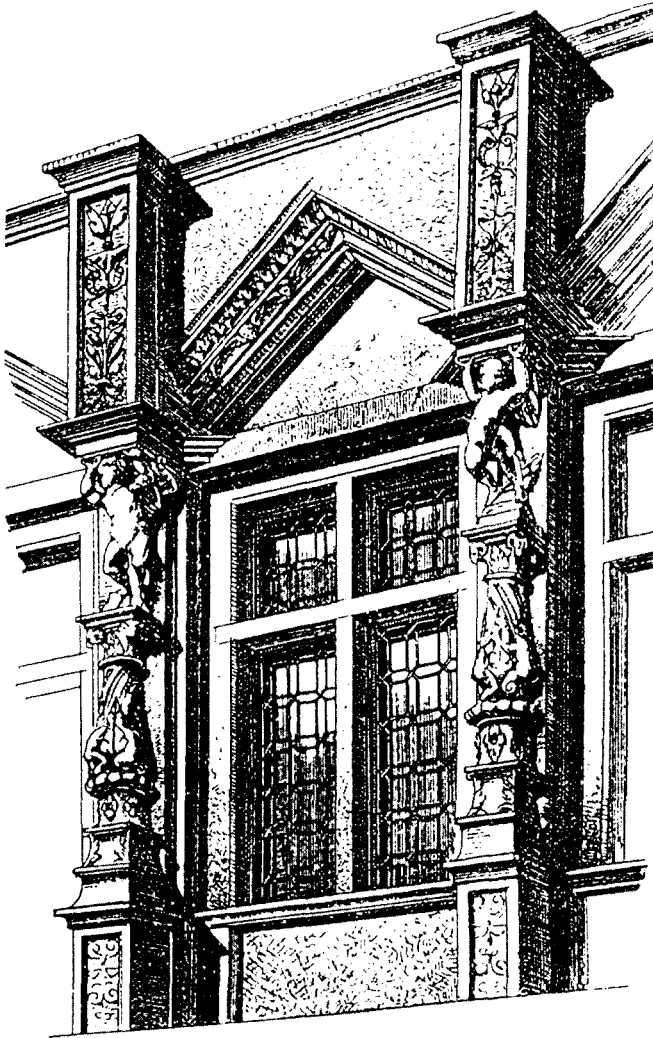
In de eerste tien jaren van de vereniging werden 62 panden verworven. Daarbij werden de gevels op sobere wijze hersteld en werd aan het inwendige het hoogstnodige verbeterd. Dit

Afb. 1. Utrecht, Oudegracht. Links het huis De Keyser (1446). Midden het raadhuis met een hoog middeleeuws woon-pakhuis en een uitbreiding uit 1546. Rechts een reeks houten gevels aan de Vismarkt (P.J. Saenredam 1636).

werk geschiedde meestal onder leiding van C. Visser, een ambtenaar van het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht van Amsterdam en adviseur van de Vereniging.

Het bestuur was met recht trots op het nieuwe bezit en toonde dit in het eerste Gedenkboek (1928) met als titel *Oud-Hollandse bouwkunst en haar behoud*. Alle huizen werden er full-page

Afb. 2. Zaltbommel. Waterstraat 24. Eerste verdieping. Bewaard gebleven geveldeel, 1540. De enige bekende gevel met kandelaberzuiltjes. De beide middelste zijn iets breder. (G. Galland, 1890, 29)

afgebeeld. De schrijvers van de 14 bijdragen kwamen uit het bestuur, de monumentenzorg, de musea en de universiteiten. Enkele bijdragen handelden over de financiële kant en het beheer van de huizen. Daaruit bleken de beperkingen van het aankoopbeleid. Andere artikelen gingen over interieurs en stedenschoon. Van een zestal panden werd een individuele bouwgeschiedenis geschreven.

Ook werden enkele aspecten van het 'koopmanshuis' belicht. Ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan volgde in 1939 een tweede gedenkboek. Door de crisis was de collectie ondertussen slechts tot 85 panden gegroeid. Het titelblad omschreef de doelstelling nu als 'tot behoud van architectonische of historisch belangrijke oude gebouwen'. De schrijver F.A.J. Vermeulen was werkzaam bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en tevens bestuurslid van de vereniging. Zijn boek bevatte een

inleiding van 24 pagina's, gevolgd door besprekingen van de afzonderlijke panden. De 171 afbeeldingen waren in chronologische volgorde geplaatst.

Vermeulen was uitstekend op de hoogte van de bouwkunst tussen 1500 en 1700, het tijdvak waarin de meeste huizen die de Vereniging bezat waren gebouwd. Hij legde nu eens niet alle aandacht op de enkele verwaterde geveldetails die ontleend waren aan de grote Europese stijlen, maar beklemtoonde het 'landseigen' karakter. Elders betreunde hij de ondergang van dit 'volkse' regionalisme na 1700.

Ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum verscheen in 1943 een tweede druk met dezelfde inleiding en 205 afbeeldingen. Door de grote vraag in de oorlog naar de weinige boeken die toen verschenen, was in 1944 nog een bijdruk nodig.

In de sobere jaren na de oorlog was de behoefte aan een veilige haven voor bedreigde oude huizen groter dan ooit. De overheid kon pas na 1955 meer aandacht besteden aan oude steden en woonhuizen. Menigmaal schoot de Vereniging bij noodgevallen te hulp. Bij de uitbreiding van de collectie speelden het toevallige aanbod en de eis tot rentabiliteit nog steeds de hoofdrol. Dit voorkwam dat de kunsthistorische opvattingen ten tijde van de aankoop overheersten, en daardoor waren er later nieuwe aspecten in de collectie te ontdekken. Daartoe behoorden de inwendige houtconstructies waarvoor de belangstelling pas na 1955 opkwam.

Dit aspect kwam aan de orde in een artikel van Meischke en Zantkuijl in het jaarverslag van de vereniging over 1959. Bij deze bescheiden bijdrage aan het 40-jarig bestaan werd de houtskeletbouw van de huizen in West-Nederland beschreven als een typisch regionaal verschijnsel. In 1963 verscheen een woonhuisstudie uit een andere hoek: de dissertatie van Coen Temminck Groll over de stenen huizen van Utrecht. Deze werden hier in een internationaal kader geplaatst. Opmerkelijk was dat er in twee dicht bij elkaar gelegen steden als Amsterdam en Utrecht zo'n totaal verschillend middeleeuws huistype op de voorgrond trad. Latere onderzoeken te Utrecht en te Amsterdam hebben de verschillen verder blootgelegd.

Aan het 50-jarig bestaan van de Vereniging werd in maart 1968 een nummer van de *Spiegel der Historie* gewijd. Daarin gaf de ondervoorzitter, Mr. H. Westermann, een overzicht van de geschiedenis van de Vereniging. Tevens werd de herdenkingsrede opgenomen die Prof. Dr. M.D. Ozinga hield op de buitengewone ledenvergadering van 20 januari 1968. Meischke sloot af met een artikel over enkele Doesburgse huizen.

Ter gelegenheid van dit jubileum werd tevens een nieuw overzicht van het bezit wenselijk geacht. Het werd onder de titel *Het Nederlandse Woonhuis, van 1300-1800* samengesteld door Meischke en Zantkuijl en trok profijt van het onderzoek van het huizenbezit door Walter Raue, die inmiddels van het Amsterdamse Monumentenbureau naar de Vereniging was overgegaan. De 170 huizen van de Vereniging werden nu ingedeeld naar hun inwendige structuur, als aanzet tot een huistypologie. Vooral het houtwerk van de huizen, zoals de houtskeletten, balklagen en onderpuien, kreeg daarbij de aandacht. Daardoor kon van veel huizen de oorspronkelijke in-

deling worden vastgesteld. Het voorhuis bleek zelden of nooit de ongedeelde ruimte waarvoor het werd gehouden. Veelal was er een smalle zijkamer afgeschoten, die onderkelderd was of voorzien was van een insteekvertrekje. Ook een insteek over de volle breedte van het voorhuis kwam voor. Bovenhuizen met een eigen opgang vormden een nieuw ontdekte, Amsterdamse huissoort. Aan de ontwikkeling van het brede of dubbele huis werd hier voor het eerst aandacht besteed, evenals aan de vooral in Amsterdam voorkomende grote achterhuizen.

Het vierdelige gedenboek van 1992-2000

Na 1969 verdubbelde de huizencollectie in omvang. Het bouw-historisch onderzoek was inmiddels uitgegroeid tot een volwaardige discipline. De dendrochronologie opende de mogelijkheid tot het dateren van de vroeger zo ongreepbare houtconstructies. Dit alles maakte een nieuwe publicatie bij het 75-jarig bestaan in 1993 wenselijk.

Gezien de omvang werd besloten de collectie over vier boeken te verdelen. De daarin behandelde gebieden moesten zoveel mogelijk uit afgeronde landschappen bestaan en ongeveer eenzelfde aantal huizen bevatten. Ieder deel zou een inleiding krijgen zodat het apart bruikbaar was.

Het eerste deel verscheen in 1992 en behandelde Friesland en Noord-Holland, behalve Amsterdam. Dit was een streek met een weinig draagkrachtige bodem en veel lage huizen. Hout-skeletten waren hier rijk vertegenwoordigd en directe buitenlandse invloeden waren niet aan de orde.

Het tweede deel uit 1994 beperkte zich tot Amsterdam, de stad met de meeste monumentale huizen en met belangrijke eigen ontwikkelingen. Amsterdam domineerde na 1600 het gehele Zuiderzeegebied.

In het derde deel uit 1997 kwamen Zuid-Holland en Zeeland ter sprake. Daar gingen de grote rivieren over in zeegaten. Daartussen waren kleigebieden, dijken en zandplaten die de bouw van hogere huizen toelieten. Ook was men hier dicht bij de forsere huizenbouw van Vlaanderen. De contacten met de steengroeven in het stroomgebied van Rijn, Maas en Schelde speelden een belangrijke rol. Het vierde en laatste deel met Midden-, Zuid- en Oost-Nederland verscheen in 2000. De invloed uit gebieden van over de latere landsgrens bleek hier minder groot dan werd verondersteld. De belangrijke rol van Utrecht en Gelderland in het centrum van dit gebied maakte het in de Middeleeuwen tot een eenheid.

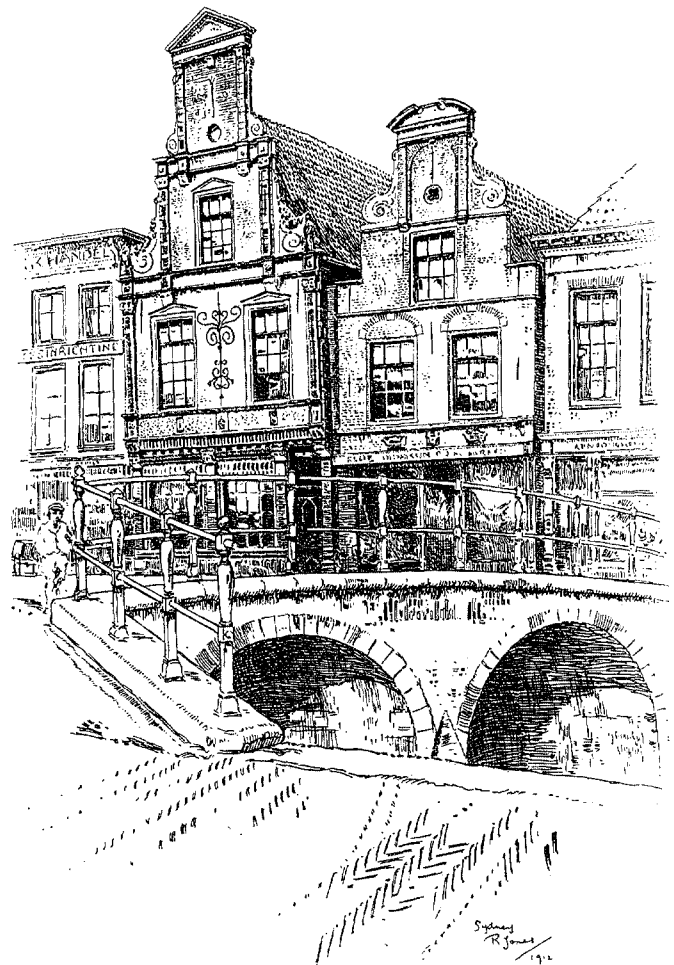
Voor deze nieuwe publicatie was de oude kerngroep van het Amsterdamse Monumentenbureau: Zantkuijl, Raue en Meischke opnieuw beschikbaar. De jonge kunsthistoricus Paul Rosenberg, van huis uit ook monumentenzorger, versterkte het team. Mevrouw R. Royaards-ten Holt nam op zich van belangrijke gevels reconstructies te tekenen.

De inleidingen van de boeken werden geschreven door Ruud Meischke in overleg met de andere auteurs. Buitenlandse publicaties waarbij kon worden aangesloten ontbraken. Als hoofdthema werd de structuur van het bouwvak gekozen in een poging architectuur en techniek als één geheel te overzien. De ontwerpers van vroeger waren timmerlieden, metse-

laars en steenhouders. Pas na 1500 kwamen er ontwerpers bij uit de tekenvakken als landmeters, glazeniers en schilders. Maar ook die waren aan het bouwvak gebonden; wat niet tegen redelijke prijs gemaakt kon worden, kwam er niet. Ook de moeilijk toegankelijke rol van de opdrachtgevers is het best benaderbaar via het bouwvak.

Henk Zantkuijl en Paul Rosenberg verzorgden het huizenge-deelte van de boeken, waarbij uit de documentatie van Walter Raue geput kon worden. Zantkuijl maakte daarvoor de tekeningen op schaal.

Een huisgeschiedenis is moeilijk in tekeningen weer te geven. Plattegronden met arceringen voor de perioden, zoals bij kerken en kastelen, bieden hier geen houvast. Het muurwerk is daarvoor te dun en het houtwerk te belangrijk. De opmetingen van de panden in de toestand waarin zij door de vereniging waren verworven, werden voor deze uitgave uit-gewerkt. De kennis van de wijze waarop huizen zich in de

Afb. 3. Alkmaar, Mient 31 en 33 (Beide bezit HdK). Linkergevel uit 1546 met gotische compositie en renaissance onderdelen. Rechts trapgevel uit 1672 met 'Amsterdamse' klauwstukken in de top (S.R. Jones, *Old Houses in Holland*, The Studio 1913, 65).

loop der tijd ontwikkelden, gaf inzicht in de oudste situatie. Deze methode van analytische interpretatie leverde twee reeksen tekeningen op: een oudste toestand voor zover die aan de hand van gegevens kon worden vermoed en een recente situatie van kort na 1918.

Paul Rosenberg verrichtte het archiefwerk, het kunsthistorisch onderzoek per pand, schreef de huisgeschiedenissen en verzorgde de afwerking van de boeken. Daarbij werd onderzocht of er sprake was van huurhuizen of van door eigenaars bewoonde panden.

Tevens werd gelet op de sociale positie van de eigenaars en de aard van de omgeving. Ook aan processen van sociale stijging en daling en de gevolgen daarvan werd aandacht besteed.

Op enkele conclusies uit deze vier boeken gaan wij hier nader in.

Voor uitgebreidere informatie en voor de noten verwijzen wij naar de vier delen. Deze zijn hier genummerd in volgorde van verschijning. Tevens zijn de bladzijden aangegeven waarop de tekst of afbeeldingen voorkomen.

Afb. 4. Zwolle, Sassenstraat 33 'Karel V-huis' uit 1572 (bezit Hdk).
 Klassieke gevelopbouw met 'Antwerps ornament' in de top.
 Mogelijk door Lambert Stuerman (S.R. Jones, 55)

De positie van de opdrachtgevers

De stedelijke woonhuizen uit de late Middeleeuwen en daarna vormen de grootste aaneengesloten groep van de historische bebouwing. Zij zijn een basis vanwaar wij de kwaliteit van het lokale bouwen en de sociale verschillen van de opdrachtgevers kunnen meten. Duidelijk herkenbare regionale patronen die lange tijd stand hielden, ontbreken daarin. Dicht bij elkaar gelegen steden verschilden soms veel in de wijze van bouwen, terwijl plaatsen die ver uit elkaar lagen op sommige punten overeenkomsten toonden.

Slechts enkele factoren hadden blijvende invloed op de regio's, zoals een goede handelsligging en bereikbaarheid voor de aanvoer van hout en natuursteen.

De stadsbestuurders waren de grootste opdrachtgevers. Zij lieten niet alleen voor zichzelf huizen bouwen, maar waren ook verantwoordelijk voor de stadsmuren en poorten, de bruggen en de havens en zelfs voor de parochiekerken. Rentmeesters van rijke lieden leidden werkzaamheden aan kastelen, molens en boerderijen.

Deze grote opdrachtgevers verwierven door hun werk kennis van het bouwvak. Zij komen in de bronnen voor doordat zij materialen aankochten, contracten sloten en voorbeelden ter navolging aanwezen.

Huisgevels lichten ons in over de sociale status van de opdrachtgevers en over het gebruik van de panden. Ook latere veranderingen aan de gevels waren geen modieuze liefhebberijen, maar wezen op veranderingen in het gebruik.

Opdrachtgevers werkten met verschillende vaklieden of bouwbazen tegelijk, die naast elkaar opereerden. Eén daarvan, meestal de timmerman, was de bouwleider die de volgorde bepaalde. De andere meesters zullen over de esthetische kant van hun werk direct contact met de opdrachtgevers hebben gehad. Dit overleg werd soms overgenomen door een rentmeester of aannemer die het gebouw kant en klaar afleverde tegen een bepaald bedrag (IV, 96).

Grote kooplieden met buitenlandse contacten hadden hun geld nodig voor hun ondernemingen. Zij lieten alleen grote panden bouwen wanneer die tevens als pakhuis dienden, zoals de handelshuizen te Dordrecht en Utrecht (III, 51; IV, 16); afb. 1). Alles wat in zakken of manden werd aangevoerd, zoals granen en turf, kon naar de zolders worden gedragen; goederen in tonnen, zoals dranken en boter, kwamen in de kelders. Aangezien deze opslagruimten vaak verhuurd werden was de band met het huis niet groot.

De stadsbewoners hadden ook zolderruimte nodig voor hun wintervoorraden en het drogen van de was (II, 41). Hijsbalken en zolderluiken lijken pas in de 16de eeuw op te komen. Zij kwamen zowel voor bij pakzolders als bij zolderruimte voor huishoudelijk gebruik. Het 'koopmanshuis' is dan ook geen duidelijk herkenbaar bouwtype.

Van belang is de representatieve kant van de huizen. Zowel de kastelen op het platteland als de adelshuizen in de stad waren vóór circa 1450 bescheiden van opzet. De laatste lagen zelden aan markten of hoofdstraten. Daar zetelde de handel drijvende middenstand. De mindere man vond een plaats in

huurwoningen op de achtererven van burgerhuizen, of in tegen de stadsmuren aangebouwde huisjes. In enkele steden als Amsterdam en Rotterdam werden er woonkamers op de verdiepingen van burgerhuizen ingericht. In sommige steden kwamen woonkelders voor, bij bredere huizen aan handelsstraten zijn die niet te verwachten.

Aangezien er in de Middeleeuwen weinig geld in omloop was, werden huizen soms in hun geheel of per onderdeel verhuurd. Ook werden de huizen veelal verkocht tegen de verplichting van een jaarlijkse rente. Dergelijke regelingen remden verbouwingen af.

Soms werd de 'verbetering' van een huis apart verkocht. Bij voorgevels overheerste het representatieve aspect. Geheel natuurstenen gevels stonden hoger in aanzien dan baksteen gevels. Deze laatste wonnen aan prestige naarmate er meer natuursteen was toegepast, vooral wanneer deze natuursteen decoratieve vormen toonde. De daarbij gebruikte stijlvormen waren modieus en lenen zich voor datering. Hergebruik van gevel- of jaartalstenen is nooit aangetoond. Aangezien deze bij het bouwen pas werden geplaatst nadat de gevel was opgetrokken, moest het daarvoor uitgespaarde gat soms worden vergroot. Hierdoor lijkt het vaak of ze later zijn aangebracht. Opvallende gevels werden ondanks een hoge ouderdom vaak ontzien bij de verbetering. Bij pilastergevels kregen schuiframen die kruiskozijnen vervingen geen groter oppervlak (afb. 4). Bij gevels die ten gevolge van nieuwe schuiframen vrijwel geheel vernieuwd werden, behield men, soms met moeite, de markante geveltop. (II, 181, 223, 300, 303). In enkele gevallen werd de gevel daarbij geheel afgebroken; de klauwstukken werden dan op zolder gelegd en op de nieuwe gevel herplaatst (I, 69, 76, 118).

Ook waren er voorbeelden van lokale verstarring, waarbij karakteristieke bouwwijzen langer in zwang bleven dan elders. In de steden zien we dit vooral bij de lagere maatschappelijke kringen, op het platteland in afgesloten regio's. Voorbeelden zijn de Dordtse 'gildengevels', een gotisch model dat tot circa 1790 gebouwd werd (III, 130, 133). Rondom de Zuiderzee kwamen topgevels met decoratieve klauwstukken nog de gehele 18de eeuw voor.

Het stedelijke bouwvak en de gilden

Eerst tegen 1400 zal het bouwvak in de jonge steden belangrijker zijn geworden dan het bouwen ten plattelande. Buiten waren er rondtrekkende meesters, die de leiding op zich namen van de bouw van kloosters en kastelen en voor elk werk een ploeg arbeiders samenstelden. De bouwmaterialen en de gereedschappen werden hun ter beschikking gesteld door de opdrachtgevers. In de steden waren de meesters kleine ondernemers met eigen gereedschap. Zij werden geleidelijk betrokken bij de materiaalhandel en groeiden uit tot aannemers (I, 25, 26; III, 31-33).

Nadat het stedelijke bouwvak enige betekenis had gekregen riepen de stadsbesturen ook voor de bouwambachten gilden in het leven.

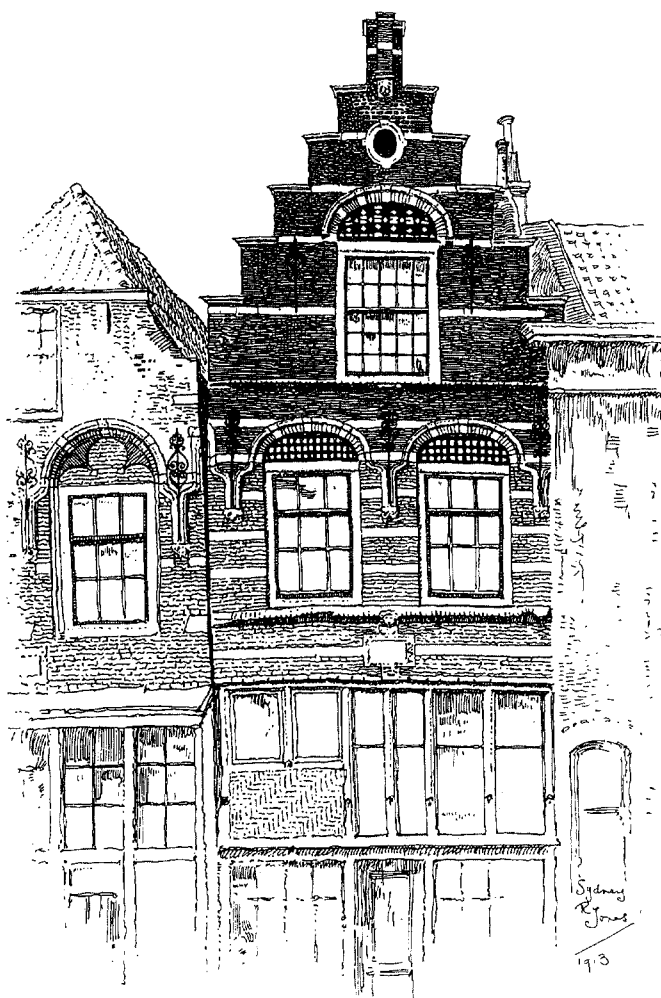
Afb. 5. Alkmaar, Fnidsen 97 uit 1623. Uitloper Brabantse gotiek. Traditionele gevel in de blokken- en bandenstijl. (S.R. Jones, 48)

Met de regels die zij daarvoor opstelden, werd de toelating geregeld van vaklieden van buiten de stad en het aantal gezellen en leerjongens bepaald dat elke meester in dienst mocht nemen en opleiden. Een vooraanstaand meester kon de meest veelbelovende leerlingen uitkiezen. Daarbij kon hij zijn eigen vormentaal en maniertjes doorgeven, waardoor een zekere schoolvorming optrad.

Slechts door hun adviezen bij arbitrages hadden de gildenmeesters enige invloed op het niveau van het vak. Aankomende ambachtslieden konden hun gezellentijd ook elders doorbrengen.

Een gildenproef werd alleen afgelegd wanneer een vakman een eigen zaak ging beginnen (II, 31; III, 32)

Voor een steenhouwer bestond de proef in Amsterdam in 1686 uit een zuil met Ionisch kapiteel, waarvoor een tijd van een maand stond. Bij metselaars lijkt de proef betrekking te hebben gehad op sierlijke vensterbogen, waarvoor de stenen moesten worden geslepen (II, 88). Daarvoor stond in 1686 zes weken. Voor timmerlieden bestond de proef voornamelijk

Afb. 6. Dordrecht, Boomstraat 18/20. Circa 1600 (gestoopt 1900). Dordtse stadsstijl met variaties in boogvulling (S.R. Jones, 27).

uit het maken van een kruiskozijn (II, 30; III, 32). Tot aan de opheffing van de gilden in 1795 bleven dezelfde proefstukken bestaan. Het is dan ook onjuist om de achteruitgang van het bouwvak in het begin van de 19de eeuw toe te schrijven aan de opheffing van de gilden. Te meer waar de leerfase, de opleiding van een ambachtsjongen door een meester, nog hetzelfde was als in de eeuwen daarvoor.

Men kan zich een voorstelling vormen van de gang van zaken bij de bouw van een huis aan de hand van de levertijden van verschillende materialen en onderdelen. Grote partijen natuursteen moesten circa een jaar van tevoren worden besteld. Daartoe was overleg nodig met de steenleverancier. Iets later moest een aannemer worden gezocht voor het timmerwerk. De gebinten, hoofdbalken en kozijnen moesten klaar zijn voordat de metselaars begonnen. Met het houtwerk lag de maatvoering van het gehele huis vast. De metselaars zullen het laatst in het overleg zijn betrokken. Zij hadden eenvoudig

werk aan funderingen, bouwmuren en achtergevels. De voor-gevels lijken het allerlaatst te zijn opgemetseld. Waarschijnlijk werden belangrijke gevels door specialisten gemaakt.

Dat de timmerlieden het belangrijkste waren voor de maatvoering blijkt ook uit de bestekken. In die voor het timmerwerk werden de meeste maten genoemd, soms zoveel dat een gebouw nu nog is uit te tekenen (III, 85; IV, 98). Ook geven de bestekken inzicht in gangbare verhoudingen. De roede van 12 voet blijkt veelal als grondslag voor de maatvoering te hebben gediend; maten van 6 en 9 voet kwamen ook veel voor. Ook bij de stadskeuren over het bouwen waren die het uitgangspunt. Deur- en vensterkozijnen werden opgegeven in hele en halve voetmaten. Zij hadden vaak een verhouding van één op twee. Zowel vakman als opdrachtgever kon zich deze afmetingen voorstellen. Pas in de 16de eeuw drongen de tekeningen door in de communicatie tussen vakman en opdrachtgever. Deze laatsten konden ze aanvankelijk maar moeilijk lezen (IV, 87).

Zodra de timmerlieden en metselaars een huis hadden opgetrokken, kwamen de schrijnwerkers of kistenmakers voor de afwerking. Deze vaklieden bepaalden in overleg met de opdrachtgever de vormgeving van hun werk.

Binnen het bouwvak vonden veel onderlinge contacten plaats. Bij grote projecten werkten een aantal meestertimmerlieden of -metselaars met hun knechten naast elkaar. Een van hen had daarbij de leiding. Ook werden bekende meesters uit de wijde omgeving wel om advies gevraagd. Verder hadden vaklieden contacten bij het inkopen van materialen, waarvoor zij veel op reis gingen.

Door de handel in bouwmaterialen verbreedden de vormen zich van het gebied dat het materiaal leverde naar de plaatsen van bestemming. Echter ook in tegengestelde richting kon er een vormoverdracht zijn. De leveranciers leerden door sommige bestellingen nieuwe vormen kennen die zij elders aan de man brachten. De veranderingen in gebintconstructies en metseltechnieken werden daardoor verbreed.

De timmerlieden van het grote werk

Tegen het eind van de 13de eeuw trad een vernieuwing op van de houtconstructies hetgeen samenging met een groeiende aanvoer van handelshout. In veel sectoren deden zwaardere gebinten hun intrede, zowel bij boerderijen en kleine stadshuizen als in de grote stenen gebouwen. Eikenhout was het beste bouwhout. Daarbij waren langere balken zeer veel duurder dan korte, waardoor de huizen overwegend smal waren. In de steden bepaalden de smalle huizen de kavelbreedte. Erven van 3-5 meter waren hier gebruikelijk. Grote huizen waren dan ook heel lang.

Bij bouwwerken van grotere breedte werden belangrijke houtconstructies toegepast. Vlaanderen liep op dit punt voorop. Een houthandelaar en timmerman Johannes te Dordrecht, die veel voor de stad werkte, werd in 1284 betrokken bij de grote kap van de Waterhal te Brugge. Hij kan de nieuwe constructiewijze naar het noorden hebben overgebracht. Te Utrecht is de verbreiding van de nieuwe kapconstructies na 1300 te volgen

(IV, 49). Deze ‘Vlaamse’ gebinten verbreidden zich met hout uit het Rijn- en Maasgebied tegen de handelsstroom in. Ook later werden de grote kerkkappen vaak gemaakt en gesteld door timmerlieden uit houtrijke streken of uit steden met houthandel.

Deze timmerlieden namen opdrachten aan in plaatsen die ver van hun huis lagen. In de 15de eeuw werd dat werk uitvoerig omschreven in een bestek. We bezitten nog enkele tekeningen als bijlage daarvan uit de 16de eeuw (III, 35, 36; IV, 56, 87). De vorm van de constructie lijkt ook hier bepaald door de bestellende partij. Op deze wijze kan de westelijke kapvorm in oostelijke gebieden zijn nagevolgd.

Het toepassen van kapgebinten bij woonhuizen maakte hoger opgetrokken zijmuren mogelijk. Op een dergelijke ‘zolder met borstwering’ kon vrijwel evenveel worden geborgen als op een volledige bergverdieping. De nieuwe gebintvorm was geknipt voor het smalle Nederlandse huis. Op de verdieping onder de zolder werden uit constructieve overweging eveneens gebinten geplaatst, nu van rechthoekige vorm. Zij dienden als ondersteuning van de kapgebinten.

In de loop van de 14de eeuw kregen de grote stenen huizen gebintconstructies tot op de begane grond. Na circa 1475 maakten de gebinten steeds meer plaats voor zware moerbalken zonder ondersteuning van muurstijlen en korbels. Op de verdieping onder de kap bleven de gebinten langer in gebruik dan op de begane grond, waar men meer hinder ondervond van de korbels. Wij noemden deze vorm een ‘verdiepings-houtskelet’ (III, 36; IV, 52).

Zowel de gebintconstructies als de jongere balklagen met moer- en kinderbinten drongen door tot over de Gelderse IJssel en de Zuiderzee tot in Friesland. De Groningse balklagen en kappen, waarvoor het bouwhout uit Noord-Duitsland kwam, behielden hun oudere vorm die aansloot bij de Noordduitse bouwtradities.

Tussen de vele primitieve, verdiepingloze huizen in de westelijke steden stonden al vroeg enkele hogere stenen huizen die als brandkering werden gewaardeerd. Zij hadden dan ook zwaar muurwerk. Na 1500 werden ook de primitieve huizen hoger opgetrokken met op elkaar geplaatste gebintstellen. Ter voorkoming van brandoverslag werden de zijwanden steeds vaker in dun muurwerk uitgevoerd. Binnen dit stenen jasje vormde de houten gebinten nog steeds een dragend geraamte dat ‘houtskelet’ wordt genoemd.

De late houtskeletten bezaten enkele varianten. In het noorden van Noord-Holland kwamen houtskeletten voor waarbij de dure kinderbinten ontbraken. De gebinten stonden hier dicht bij elkaar en werden door vloerplanken gekoppeld. Zij sloten aan bij de enkelvoudige balklagen van Groningen (I, 267).

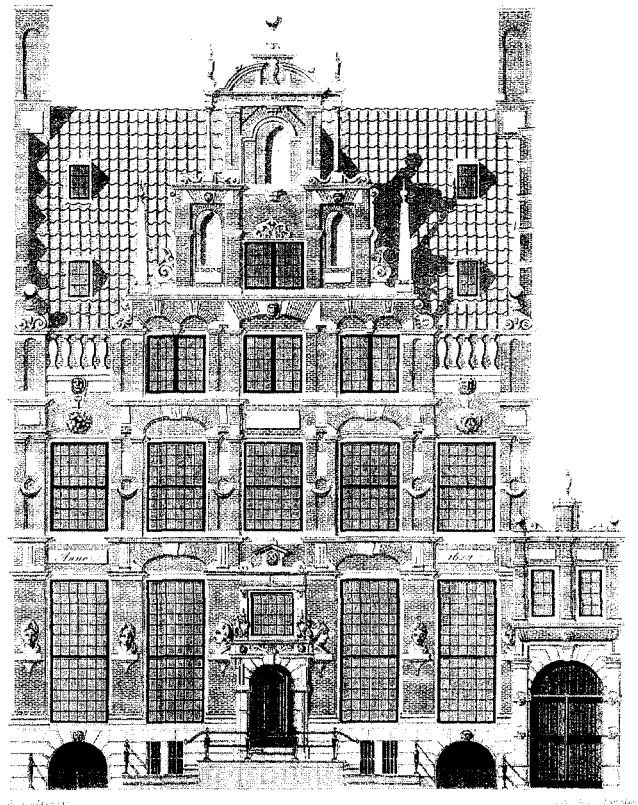
Meer naar het zuiden werd, om kinderbinten uit te sparen, de gebruikelijke gebintafstand in tweeën gedeeld door een tussenligger. Deze rustte in de muur en maakte geen deel uit van een gebint. Mogelijk daarom kan hij ‘looze’ balk zijn genoemd. Deze constructiewijze was in kappen bij vlieringvloeren al gebruikelijk en werd na 1500 voor alle vloeren gebruikt. Voorbeelden zijn bekend uit Alkmaar, Amsterdam, de zuid-

kant van de Zuiderzee tot aan Hasselt (I, 38; II, 25; IV, 54). Tegen 1600 werd het eikenhout duurder, mede door de moeilijke aanvoer als gevolg van de oorlog. In Noord-Holland als importgebied van grenenhout uit de Oostzee en Noorwegen werden de houtskeletten in dit materiaal voortgezet tot ver in de 17de eeuw. Bij deze houtsoort paste meer de enkelvoudige balklaag, zoals die in Groningen en hier en daar om de Zuiderzee van oudsher voorkwam. Daarbij was soms nog sprake van een afwisseling van dikke en dunne balken. De dikke balken steunden de kappanten, de dunne alleen de vloeren. Zij waren de opvolgers van de ‘looze balken’.

De specialisten van de houten gevels

In het laat-middeleeuwse timmervak ontwikkelden zich enkele specialisten. In de grote steden hadden de huistimmerlieden en de scheepstimmerlieden hun eigen gilde. De vaklieden die de grote houtconstructies als gebinten en kappen verzorgden kunnen ook specialisten zijn geweest, evenals de makers van houten gevels en van spiltrappen (III, 34).

Houten gevels waren geen relicten van een vroege, primitieve bouwwijze, maar een verzorgd luxeproduct uit de late Middel-

Afb. 7. Amsterdam, Keizersgracht 123. Huis met de Hoofden (1622). Hoogtepunt Amsterdamse stadsstijl. Tek. L. Lingeman (Bouwkundige Bijdragen, 6, (1851), 182).

eeuwen. De huizen waartoe zij behoorden waren eender geconstrueerd als huizen met stenen gevels (I, 39; II, 160; IV, 62). Houten gevels dekten meestal de zijmuren af, zodat zij breder leken.

In sommige gevallen waren de zijmuren naast de gevel zichtbaar. Ze blijken dan overeen te komen met de gebruikelijke huismuren. In Noord-Holland zijn zij dun, aangezien daar de houtskeletten de lasten dragen. Te Utrecht en 's-Hertogenbosch zien we naast de houten gevels zwaardere gemene of eigen muren. Het baksteenloze Maastricht hield het bij vakwerk wanden met leemwerk, hetgeen ook in de omgeving gebruikelijk was. Een houten gevel paste voor elk huis en behoorde niet tot een bepaald huistype (III, 37; IV, 58, 61, 62).

Bij houten gevels zien we lokale varianten. De gevels van Utrecht, 's-Hertogenbosch en Maastricht verschillen (III, 32; IV, 56). Zij moeten door plaatselijke meesters zijn gemaakt. Daarnaast zijn er in Kampen en in Middelburg enkele posten waaruit blijkt dat houten gevels soms van elders ingevoerd mochten worden (III, 32; IV, 56).

Bij burgerhuizen werd de bouwvorm bepaald door groeps- of standskenmerken. Men bouwde zoals het in de eigen sociale groep gebruikelijk was. Houten gevels stonden in straten met een levendige handel of aan markten (afb. 1). Het waren huizen van handelaars en vooraanstaande ambachtslieden. Zij waren licht van constructie en snel te bouwen. Van binnenuit zag een houten gevel met zijn grote glaspui er eender uit als een gevel met natuurstenen stijlen.

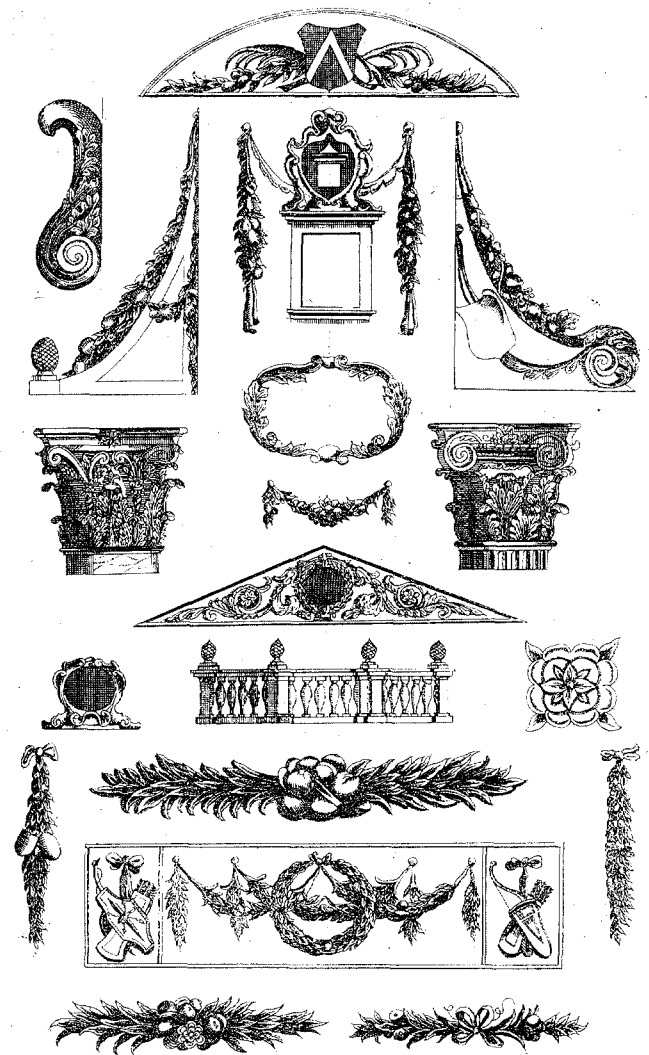
Er waren steden waar de handel drijvende burgerstand nog lang aan hun markante houten voorgevels vasthield, hoewel deze duurder moeten zijn geweest dan sobere stenen gevels. Grote steden als Alkmaar, Amsterdam, Utrecht, Deventer, 's-Hertogenbosch, Maastricht en Middelburg bezaten veel houten huizen (afb. 1). Middelburg bezat in 1724 nog 71 houten gevels, waarvan 29 in de Lange en Korte Delft.

De prijsstijging van het eikenhout na 1568 en een reeks omvangrijke stadsbranden in de 16de eeuw bedreigden deze bouwwijze.

Toch was het vermoedelijk de verandering van de mode die de doorslag gaf om de bouw van houten gevels te verbieden. Jan van der Heyden zou in zijn *Beschrijving der...Slang-Brand-Sputen* verklaren dat huizen met houten gevels beter te blussen waren dan panden met stenen. Men kon daar beter door de gevel heen tot in het huis spuiten. Bovendien stortten de overhangende stenen gevels bij felle brand neer op het spuitvolk.

De middeleeuwse meester-metselaars

Noord- en West-Europa vormden een samenhangend gebied van kerkelijke baksteenarchitectuur. Het materiaal daarvoor werd in de 13de eeuw per project gebakken, zo mogelijk op een eigen stuk land. Pas later kwam baksteen op de markt, waardoor dit materiaal ook voor huizen in de steden verkrijgbaar werd. Baksteen was een zeer efficiënt bouw materiaal. Het ging goed samen met de houten onderdelen en voorkwam de overslag van brand. Door de introductie van gemene muren werden druipstroken overbodig, de huizen inwendig

Afb. 8. Blad met courant steenwerk uit Dubbelt Bosboom (±1675).

breder en de bouwkosten lager. Naast de beperkte balklengte was de baksteen de tweede belangrijke factor in de vorming van het Nederlandse huisgebied.

De vroegste metselaars waarvan iets bekend is waren werkzaam over een groot gebied. Veelal verhuurden twee verwante meesters zich om een werk te leiden (I, 25).

De steden hadden vóór circa 1350 nog zelden vaste meesters in dienst. Wanneer er groot werk was aan kerk of stadsmuren werd voor een aantal jaren een belangrijke meester van buiten de stad in dienst genomen. Mogelijk werd die ook bij belangrijke stenen huizen ingeschakeld. Deze meesters gebruikten dezelfde composities van nissen als bij de gevels van kerken en kloosters. Een stadse gevel werd om meer indruk te maken, opgetrokken tot voor het dak en eindigde met grote of kleine geveltrappen.

Er waren meer motieven uit de grote bouwkunst die bij belangrijke huizen in de stad werden herhaald. De uitgekraagde hoek-torentjes, die voorkwamen van circa 1300 tot 1600, waren overgenomen van kastelen en stedelijke gebouwen als raadhuisen en stadspoorten. Bij huisgevels dienden zij vooral voor de sier. De decoratie van geveltoppen van stadshuizen bestond uit vensters of uit nissen. De vensters van het gevelvlak werden in kleiner formaat doorgezet in de geveltop en dienden daar alleen als vlakvulling. Voor de verlichting van zolders waren zij niet nodig.

Dat bewijzen de vele dichte topgevels met een nissengeleding. Wij spraken van 'venster- en nissentoppen' (I, 25-31). Doordat de baksteenarchitectuur van kerkgebouwen van Vlaanderen tot in de Oostzeesteden overeenkomsten toonde die bij stadse huizen werden nagevolgd, ontstond er een gemeenschappelijke band over een groot gebied. Het is uitgesloten dat bouwvormen werden verspreid door kooplieden uit steden die bij het Hanzeverbond waren aangesloten. Ook het verbond schakelde bij zijn grote kantoren te Brugge en Antwerpen plaatselijke meesters in, zowel voor het ontwerp als voor uitvoering.

De kerkgevels en topgevels van huizen kregen in het begin twee reeksen rondboognissen boven elkaar. Na 1350 kwam de groep van drie spitsboognissen algemeen in gebruik, bij brede gevels paste men een variant met vijf nissen toe. De zeldzame drielobnis, die vooral in Vlaanderen geliefd was, werd in het zuiden een voorbeeld zowel voor houten als stenen gevels.

De schermgevel was een oud model uit grote steden als Keulen, Doornik, Gent en Brugge. Het was een typisch stadse gevel die bedoeld was om in de rij te staan. Een band met de kerkelijke architectuur ontbrak. Deze gevels vergden veel extra muurwerk, zodat men een bescheidener variant ontwikkelde: de gereduceerde schermgevel. Daarbij was slechts het midden-deel hoog opgetrokken tot boven de top en bleven de zijstukken laag. Deze contour paste bij de groep van drie spitse nissen die alom geliefd was (IV, 10,68,70). Deze gevelvorm sloot aan bij de trapegevels met zeer grote trappen. Er kwamen veel varianten en tussenvormen voor.

De gereduceerde schermgevel kwam veel voor in midden en oostelijk Nederland. Er had zich daar een eigen stijlgebied gevormd rondom de bisschopssteden Utrecht en Deventer, met uitstralingen naar de kleinere Nederrijnse steden in het huidige Duitsland (IV, 78). Terwijl de bouwloods van de stiftskerk van Xanten de in natuursteen opgetrokken kerken in de steden aan de Gelderse rivieren domineerde, was op het gebied van huisgevels de 'Utrechtse' baksteenarchitectuur toonaangevend tot in het Rijnland.

In het rechte geveldeel kreeg de spitsboog circa 1450 concurrentie van de korbboog (afb. 1). Boven de bredere en hogere kruisvensters uit die tijd bleef er tussen de verdiepingen minder ruimte over voor spitsbogen. De nieuwe korboggen werden echter hoog opgetrokken, zodat er boven de vensters een nis ontstond. Veelal werden verschillende boogvormen in één gevel toegepast: korboggen in het gevelvlak en spitsbogen in de top (afb. IV, 69).

Groot gevelwerk uit de steenhandel

In steden waar natuursteen over water kon worden aangevoerd, konden natuurstenen gevels worden toegepast. De oudste waren eenvoudig van vorm (III, 16, 17, 42-49; IV, 68, 69,74). Zij lijken in hun geheel via de steenhandel bij de groeven te zijn besteld. Ook bij de kerkbouw werden grote partijen steenwerk van zuilen, pijlers en bogen kant-en-klaar aangevoerd. Bij iets rijkere gevels, zoals bij de raadhuisen van Middelburg en 's-Hertogenbosch, blijkt dat naast het steenwerk uit de groeven het decoratieve werk door gespecialiseerde vaklieden werd geleverd.

De beelden werden door beeldhouwers gemaakt. De bestellingen voor dit zorgvuldig in elkaar grijpende werk moesten al ruim een jaar van tevoren zijn opgegeven.

Het was eenvoudiger en sneller in uitvoering om baksteen muren te doorspekken met natuursteenlagen. Mogelijk stamt deze techniek nog van de zware muren van de Romeinse tijd, waar bijzondere lagen dienden om het muurwerk bijeen te houden. In de laat-middeleeuwse baksteenmuren dienden deze natuursteenlagen alleen voor sier. Zij waren kostbaar en verzwakten het muurwerk.

Deze opvallende banden begonnen hier hun intocht bij kerktorens en koorpartijen en werden in het Hertogdom Brabant ook gebruikt bij de grote stedelijke adelspaleizen. De dienaren van de hoge heren volgden deze bouwwijze in hun eigen huizen na (IV, 75-82).

Voor deze verfraaiing 'op de manier van Brabant' werden grote hoeveelheden Gobertangersteen uit de omgeving van Brussel naar het noorden verscheept. Na circa 1500 kozen vooraanstaande burgers ook voor een dergelijke verrijking van hun gevels. In de randgebieden van de Brabantse invloed gebruikte men hiervoor ook tufsteen of gele baksteen. Deze banden sneden door gevelnissen heen, waardoor deze op den duur van het bouwprogramma verdwenen.

Met natuursteenbanden konden aannemers zonder architectonische problemen een opvallend gebouw maken dat een grote vrijheid van vensterindeling bood. Aparte onderdelen als ingangen, erkers en beeldnissen werden bij specialisten besteld. Zij werden in ateliers of aan de groeven gemaakt en pas na de bouw geplaatst.

In het Hertogdom Brabant maakte daarbij na 1525 de productie van ornamentwerk in gotische stijl plaats voor onderdelen met 'antieke' details. Dit werd ook naar ons land geëxporteerd en toegepast bij de inventarisstukken van kerken, raadhuisen en grote woningen. Ook in het noorden kwamen dergelijke ateliers op. De werkplaats van Colijn de Nole te Utrecht is de bekendste. Dergelijk ateliers liepen voorop bij de verbreiding van de Renaissance.

Naast deze ateliers waren in opdracht van het Brusselse hof Italiaanse architecten werkzaam aan de vernieuwing van de vestingwerken. Zij ontvingen enkele bouwopdrachten van de steden en van de adel en oefenden invloed uit op de aannemers met wie zij werkten. Een voorbeeld van een metselaar die zich de nieuwe bouwstijl in de praktijk eigen maakte, was Willem van Noort te Utrecht. Deze grote aannemer was in

alle sectoren van het bouwvak actief. Hij ontwierp en bouwde in 1546 de nieuwe gevel van het Utrechts raadhuis. Ook werd hij menigmaal betaald voor atelierwerk. Het is de vraag of hij er een eigen atelier op na hield of dat hij zijn opdrachten door anderen liet uitvoeren. Een proces te Utrecht waarvoor in 1543 te Antwerpen en Kampen raad werd ingewonnen, wijst in de laatste richting (IV, 90).

Atelierstukken en handelswerk aan burgergevels

Te Utrecht werden omstreeks 1550 enkele fraaie gevels opgericht in de nieuwe 'antieke' stijl. Mogelijk waren de eenvoudiger delen aan de steengroeven gereed gemaakt en de ornamentale gedeelten bij een Utrechts atelier besteld (IV, 94).

Te Zaltbommel waren drie belangrijke gevels die geen verwantschap toonden met dit Utrechtse werk. Van een vroege gevel bleef slechts de eerste verdieping bewaard (afb. 2; IV, 100) Dit geveldeel toont verwantschap met een schouw in het kasteel te Echteld en met de schouw van het Maarten van Rossumhuis te Zaltbommel. Het is de enige gevel met kandelaberzuiltjes in ons land die wij kennen. De beide middelste zuiltjes zijn breder dan die aan de buitenkant. Daarnaast werden gotische gevelmodellen door het toepassen van 'antieke' details aan de tijd aangepast. Zo kreeg het huis De Croon te Alkmaar uit 1546 in plaats van pinakels korte pilasters, bekroond door beelden (afb. 3; I, 208) De Arnhemse stadsbouwmeester Arndt Johansen had de leiding over grote projecten buiten de stad, tot ver in Duitsland. Hij bezat geen eigen atelier en liet gedeelten uitvoeren door verschillende steenhoudersfirma's, soms naar hun eigen ontwerp. Hij lijkt een bouwleider zoals Rombout Keldermans, Alexander Pasqualini en Willem van Noort (IV, 87,93).

Vanuit Zwolle was Lambert Stuerman actief. De gevels die met hem in verband kunnen worden gebracht, bezaten ornament dat ontleend was aan de Antwerpse prentkunst van circa 1550. Deze gevels bezaten tussen de vensters pilasters of halfronde zuiltjes en tussen de verdiepingen een hoofdgestel, dat alles volgens klassiek patroon. De gebruikelijke verdiepinghoogten gaven daarbij al moeilijkheden en in de top ging de klassieke opbouw ten onder in ornament. Aan deze rijke gevels kwam ±1575 een einde (afb. 4 SRJ; IV, 104).

Tegen 1550 ging de Bentheimersteen de Gobertangersteen verdringen. Deze nieuwe steensoort was beter bewerkbaar, waardoor aan de gevels meer ornament kon komen. Een element dat toen sterk naar voren kwam, waren de horizontale friezen tussen de verdiepingen. Vooral het onderste fries was een plaats om gevel- en jaartalstenen aan te brengen (afb. 3). Na de opstand in 1568 volgde een tijd van verschraling. Slechts enkele gevels van baksteen met meer of minder natuursteenblokken werden nog gebouwd.

Het tijdperk der stadsstijlen (1600-1650)

Kort na 1600 nam de welvaart in de steden weer toe. De stadsbesturen zagen in de architectuur een middel om hun vertrou-

wen in de toekomst te ondersteunen en immigranten te lokken. Aangezien de samenhang binnen de nieuwe Republiek niet groot was, traden de lokale verschillen of stadsstijlen sterk op de voorgrond. De steden namen eigen meesters in dienst en volstonden daarbij meestal met een meester metselaar. Enkele grote steden konden vaardiger ontwerpers aantrekken uit de kringen van steenhouders, kistenmakers, glasschilders en goud- of zilversmeden. Voor hen waren de prentenreeksen van Vredeman de Vries bedoeld. Zijn 'Architectura' uit 1577 bood veel inspiratie, vooral met variaties van vensterbogen (III, 67).

Naast de nieuwe stadsstijlen bleef de oude decoratiewijze van de Brabantse gotiek nog lang in gebruik voor gewone gevels (afb. 5; I, 164).

Dordrecht bezat een belangrijke stadsstijl van rijk baksteenwerk met natuurstenen hulpstukken (III, 50,62). Dit werd nagevolgd in westelijk Nederland tot in Friesland toe en in het rivierengebied tot aan Nijmegen (I, 64; IV, 74,120). Voor aankomende metselaars was er geen leerzamer stad om de gezellentijd door te brengen dan Dordrecht. Bij deze gevels werd boven de vensters een drielobboog of metselmozaïek toegepast. Daarboven kwamen dan gekoppelde, overkragende bogen die rustten op kolonetjes op de muurdammen.

Dat zijn vaak de enige onderdelen die een indicatie geven van de bouwtijd (afb. 6). Dit gevelmodel werd te Dordt tot kort voor 1800 nog toegepast, waarschijnlijk omdat het tot gildeproef was verheven.

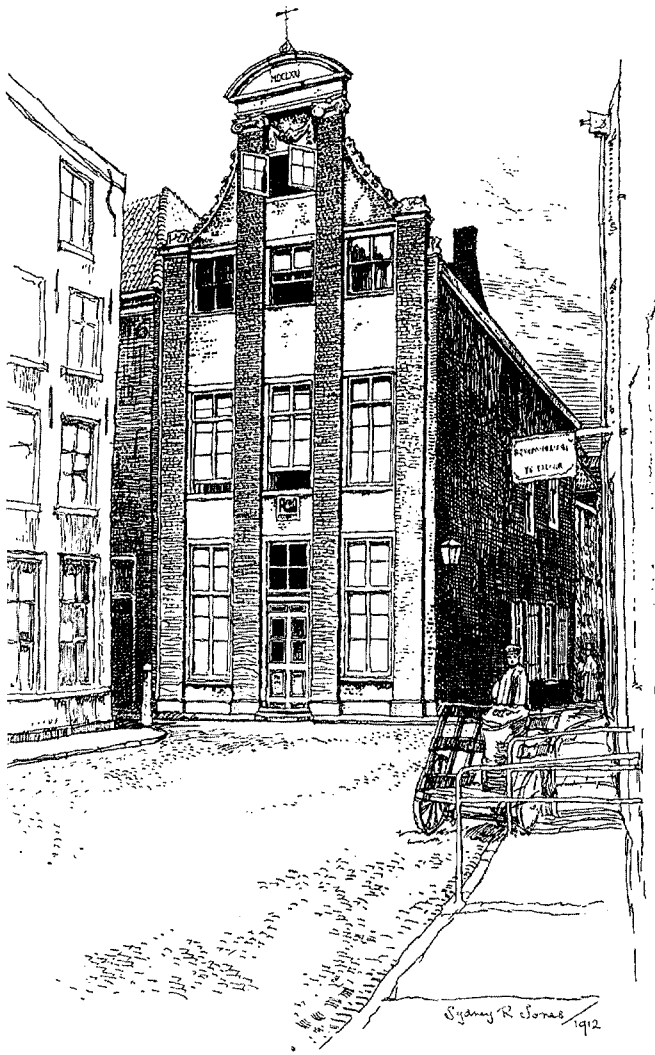
Daarnaast waren er bijzondere topgevels, samengesteld uit bak- en natuursteen, met gegolfde contouren. Hun verspreiding viel ongeveer samen met die van de Dordtse overkragingen. Hun band met deze stad is echter minder overtuigend, hun afkomst uit het zuiden wel duidelijk. In 1555 zijn er reeds voorbeelden waarbij de golflijn als krul in het gevelvlak eindigt (III, 60). In 1563 verschenen te Antwerpen de eerste gravures van Vredeman de Vries met voorbeelden van dergelijke krulgevels (I,57). Men kan deze moeilijk als bron van de krulgevel beschouwen. Wel werden enkele krulgevels verrijkt met ornamenten uit zijn prentwerk. Deze gevels kwamen dan ook vooral voor bij openbare gebouwen en zelden bij woonhuizen. Ze kunnen geleverd zijn door ateliers in enkele steden.

Bij gebrek aan eigen meesters konden de steden ook een belangrijk gebouw bestellen in de steenhandel. Het benodigde steenwerk werd dan kant-en-klaar thuisbezorgd. Daar de aanvoer over de Schelde na 1585 was afgesneden, hadden de steenhandelaren uit het Maasgebied het rijk voor zich alleen. Belangrijke gebouwen die door hen waren geleverd en ontworpen waren de Waag te Haarlem en de Vlissingsepoort te Middelburg (I, 65; III, 82).

De Amsterdamse stadsstijl en zijn invloedsgebied

De Amsterdamse stadsstijl begon bij enkele stedebouwkundige projecten waarbij van stadswegen een nieuw gevelpatroon werd voorgeschreven. Dat begon in 1611 bij de verbreding van het Rokin als gevolg van de bouw van de Nieuwe Beurs. In 1614 volgde de Nieuwmarkt en in 1615 de Herenmarkt (II,

Afb. 9. 's-Hertogenbosch. Tweede Korenstraatje 18 uit 1672. Veel gebruikt, onklassiek metselaarsmodel (S.R. Jones, 63).

53). Door het krachtige stadsfabriekambt onder leiding van Hendrick de Keyser werd Amsterdam de architectonische hoofdstad van Noord-Nederland (afb. 7).

Hendrick de Keyser had elementen van Vredeman de Vries overgenomen en daarmee een maniëristische vormgeving geïntroduceerd (III, 67). Boven de vensters paste hij forse, soms driezijdige korbogen toe met een ornament in de vulling. De muurdammen hadden een kapiteelachtige lijst aan de bovenzijde terwijl een basement aan de onderzijde ontbrak. Soms werden de muurdammen door een groef in tweeën gesplitst. Deze Amsterdamse stadsstijl werd in Noord-Holland en Friesland nagevolgd (I, 62, 103, 282). De Haagse stadsstijl ontwikkelde zich in het kielzog van die van Amsterdam en bleef tot 1640 in gebruik.

De Amsterdamse invloed is reeds zichtbaar in 1611 bij het huis van Van Oldenbarneveldt aan de Kneuterdijk (III, 77). Deze bouwwijze werd ook toegepast bij de kastelen en buitenplaatsen van de stadhouders. Te Breda gebeurde dit door Melchior van Harbach, vermoedelijk een leerling van Hendrick de Keyser. Bij het Prinsenhuis te Willemstad had de Haagse kistenmaker Willem van Salen de leiding. Ook het kasteel van Wychen toont een flauwe afschaduwing van deze Haagse vormgeving (IV, 122-125).

Groningen ontwikkelde na 1610 een late uitloper van de Brabantse blokken- en bandenstijl. Het schelpvormige ornament dat hier boven de vensters voorkwam, was reeds in de Zwolse steenhandel bekend. Het was een algemeen toepasbaar decoratiestuk, bestemd voor de vele door metselaars ontworpen gevels.

Te Groningen was ook een belangrijk ontwerper, de glazenier en landmeter Garwer Petersz, die de leiding had over de uitleg en de wallen van de stad. Vermoedelijk was hij ook verantwoordelijk voor de ontwerpen van enkele poortjes en een aantal originele topgevels.

Een deel van dat werk kan aan de groeven zijn gehakt. De gevel Friesestraat 38 in Coevorden uit 1631 sluit aan bij de Groningse voorbeelden en zou op dit verband kunnen wijzen (IV, 109).

In Zwolle en de omliggende kleine steden kwamen na 1620 enkele bouwwerken voor die van één hand lijken te zijn. Ze sluiten meer aan bij de Groningse stadsstijl dan bij die van Amsterdam. Er waren hier twee – mogelijk verwante – ontwerpers. De kistenmaker Jan Berentsz uit Zwolle en de landmeter van de provincie Thomas Berentsz uit Kampen (IV, 107). De omvang van hun werk is onduidelijk.

Te Zutphen had de stadssteenhouwer Emont van Hellenraedt duidelijk een eigen stijlvariant, die enigszins aansloot bij het werk van Hendrick de Keyser (IV, 113).

In de Nederlandse architectuur tussen 1600 en 1640 is geen grote lijn te ontdekken. De stromingen en stijlen beïnvloedden elkaar tot een vrijwel onontwarbare kluit.

De intellectuele bouwmeesters van het Hollands Klassicisme

Na 1625 kwam geleidelijk een intellectuele bouwvorm naar voren: het Hollands Klassicisme. Deze richting werd bevorderd door het directe contact dat kunstschilders onderhielden met Italië. Enkele architecten die ook als schilder waren opgeleid, deelden in deze belangstelling. Voor hen was een langdurig verblijf in Italië moeilijk aangezien zij er niet – zoals hun schilderende collega's – hun vak konden uitoefenen. De belangstelling voor de Italiaanse architectuur werd gesteund door enkele architectuurboeken, zowel van Vignola (1562), Palladio (1570), Scamozzi (1615) als Rubens (1622). De beide laatste traktaten kwamen uit in de tijd van herstel van ons land en hadden de meeste invloed.

Enkele Haarlemse schilders-architecten als Jacob van Campen en Salomon de Bray vormden de voorhoede van de klassieke stroming.

Den Haag pakte de nieuwe stroming meteen op. Daar begon kort na 1630 een grote bouwactiviteit. Men kon bij de stadsuitleg direct gebruik maken van de nieuwe opvattingen en bouwde gevelwanden met huizen in de nieuwe stijl (III, 87).

Amsterdam volgde op enige afstand. Pieter de Keyser werd na 1621 stadssteenhouwer als opvolger van zijn vader. Hij was meer steenhandelaar dan architect (II, 55). Pas tegen 1640 kwam het Klassicisme met de schilder-architect Philip Vingboons te Amsterdam op gang.

De grote werken in Holland van omstreeks 1630, zoals de Paleizen van Frederik Hendrick en de Westerkerk te Amsterdam, vergden veel natuursteen waarbij de grote steenhandelaren betrokken waren. Zowel voor de bestelling van gehakt steenwerk als van onafgewerkte blokken waren geveltekeningen nodig waarop de steensneden waren aangegeven. Met deze tekeningen konden de steenhandelaren variaties op de ontwerpen maken.

Belangrijke klassicistische bouwwerken in Overijssel lijken eerder ontworpen door steenhandelaren dan door architecten uit Holland (IV, 134).

Om het monopolie van Zwolle te breken, kochten enkele Amsterdamse kooplieden circa 1640 voor vele jaren de gehele productie van de zandsteengroeven op. Kort daarop liepen de grote werken af. Wat overbleef, was kleiner werk in de vorm van handelsartikelen, zoals klauwstukken en festoenen. Deze kwamen niet alleen te pas bij de grote huizenproductie te Amsterdam maar ook rondom de gehele Zuiderzee. Er zijn voorbeelden van te vinden tot circa 1675 (afb. 3).

Enige indruk van wat er al zo te koop was – of op korte termijn kon worden geleverd – geven twee bladen die toegevoegd zijn aan een jongere uitgave van Simon Bosbooms veel gebruikte boekje over De Vijf Collommen dat de korte naam 't Dubbelt Bosboom meekreeg (afb. 8). Dat dit handelswerk ook veel Amsterdamse gevels opfleurde blijkt uit een keur uit 1686 waarin men tegemoet kwam aan een klacht van steenhouders. Er werd bepaald dat steenwerk voor huizen dat in de stad of daarbuiten was gemaakt alleen door een gilde-meester mocht worden geplaatst.

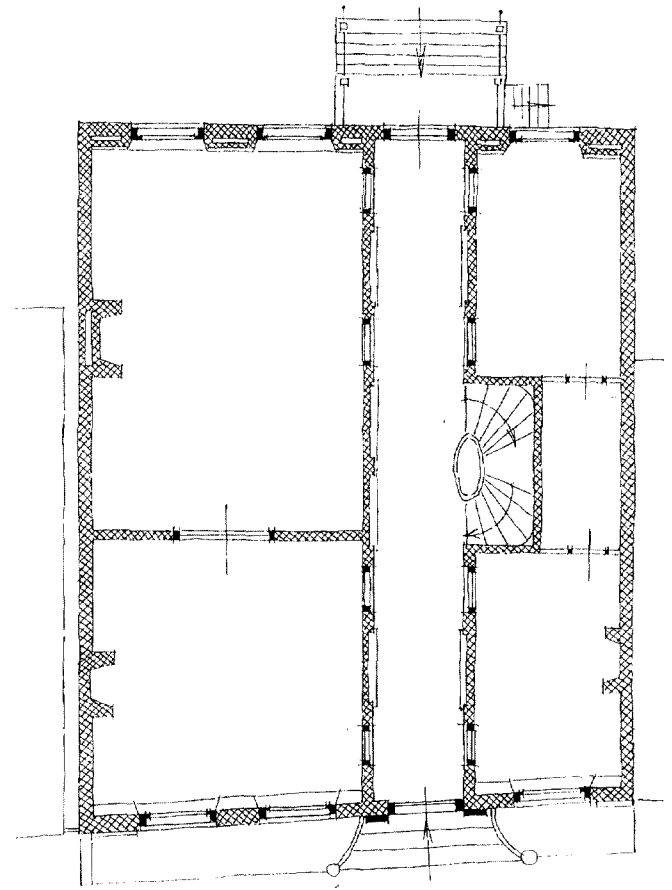
Klassicistische gevels van baksteen waren vanaf het begin in de meerderheid en konden door goede metselaarsbazen worden nagevolgd. De weinige benodigde natuurstenen ornamenten werden dan uit de handel verkregen of bij een plaatselijk atelier besteld.

Aan de verhoudingen en aan de details van kapitelen en basementen van pilasters kan men zien dat metselaars de ontwerpers waren (IV, 132).

Zij introduceerden nieuwe onklassieke composities zoals gevels van drie vensters breedte waarvan de beide middenpilasters tot in de top doorliepen (afb. 9). Dergelijke metselaarsgevels worden met grote hardnekkigheid aan Vingboons toegeschreven, hoewel hij dit soort composities nooit gebruikte.

Bouwbazen en kunstateliers

De Hollandse invloed op de oostelijke provincies bracht in de eindfase enkele grote bouwwerken voort als Het Loo en Mid-

Afb. 10. Monnickendam, Noordeinde 5 uit 1746 (bezit HdK). Tweedelige plattegrond met links twee kamers en suite en rechts het ganggebied. Stamvader van de 19de eeuwse plattegronden van grote stadshuizen en villa's. (Tek. H.J. Zantkuij).

dachten. Na de dood van Willem III in 1702 verstarde de Hollandse bouwkunst en daarmee ook die in Oost-Nederland. De hoofdopzet van de huizen veranderde niet meer. Wel werden de interieurs en daarmee ook de vensters gemoderniseerd. In de gevels viel de nadruk steeds meer op de ingangspartij in het midden. Daar kwamen sierstukken die vaak tot boven de gootlijst werden voortgezet

Huizen waren traditionele producten, die bij de betere bouwbazen besteld konden worden. Zij werden opgefleurd door het werk van stukadoors en ateliers voor houtsnij- en steenhouderswerk. De opdrachtgevers lijken zich vooral voor deze afwerking te hebben geïnteresseerd. Daardoor bereikte het ornamentwerk een hoge kwaliteit. Dit blijkt ook uit het grote aantal fraaie orgelfronten in de kerken.

Het ene atelier werkte moderner dan het andere, zodat aan één huis verschillende decoratiestijlen naast elkaar kunnen voorkomen. Deze sierstijlen, genoemd naar de Franse koningen, zijn hier minder exact te dateren dan in het land van herkomst (III, 110; IV, 147).

Verschillende grote ateliers werkten over een groot gebied (II, 110; III, 122; IV, 145). Dergelijke vaklieden werkten zowel naar eigen ontwerp als naar dat van collega's.

De stucwerkers hadden eenzelfde uitgebreide praktijk als de steenhouwers. Soms werd steenhouwwerk en stucwerk door dezelfde firma gemaakt. Ook stukadoors ontwierpen gebouwen; het grote voorbeeld daarvan was Jacob Otten Husly (II, 93).

Door toedoen van deze nieuwe ontwerpers veranderden de interieurs volledig. Zij werden lichter en opener. De trappen werden sierlijker en van boven soms voorzien van een lichtkoepel (II, 316; IV, 102). Op de hoofdverdieping deden dubbele binnendeuren naar de gang hun intrede (I, 84). Deze kwamen ook in het midden van de wand tussen de voor- en achterkamers (afb. 9; II, 238, 266; III, 188, 286; IV, 142).

Na circa 1775 drong de invloed van het internationale klassicisme in ons land door, hetgeen ertoe leidde dat de bouwkunst van de 17de eeuw weer in de belangstelling kwam. Deze 'Hollandse Herleving' was geen stadsstijl, evenmin een product van het Haagse Hof, maar vond meer weerklank in patriottische kringen (IV, 150). Het classicisme vermeed het krullige sierwerk en beperkte zich tot architectonische elementen. De strakke gevels in 17de-eeuwse trant met middenpartijen en frontons waren weer terug.

Gediplomeerde architecten en meedenkende opdrachtgevers

Na de Franse bezetting werd een officiële tekenopleiding gestart. Door het uitreiken van diploma's moesten de bouwkundigen meer aanzien krijgen. Na de algemene verarming van de oorlogsjaren kwam de bouwnijverheid maar langzaam op gang. Strakke, witte gevels in de steden en bescheiden buitenhuizen gaven de toon aan.

De laatste verzezen in de directe omgeving van de steden en op nieuw gestichte buitenplaatsen op de woeste gronden (IV, 156). Zij leenden zich goed voor experimenten met galerijen en loggias. Hun grondplan bleef meestal symmetrisch. Uit de vele experimenten op dit gebied blijkt dat de opdrachtgevers niet meer alleen in de afwerking maar ook in de hoofdvorm van hun bouwwerken geïnteresseerd waren.

Buitenlandse bouwmodellen sloegen aan bij kleine buitenhuizen en bij dienstgebouwen op grote buitenplaatsen. Italiaanse villa's waren grillige bouwsels met een torenvormig accent; zij kwamen in ons land weinig voor. Zwitserse chalets waren talrijker en leenden zich voor boerderijen, paardenstallen en koetshuizen. Engelse cottages deden het goed als tuinmanswoning. De grote huizen in de stad en daarbuiten bleven overwegend saai blokken. Er kwam meer variatie in raamvormen. Spits- of rondbogen of een drievoudige venstergroep kwamen veel voor. Na circa 1850 voorzagen men de gevels van 'relieffpleisterwerk' waarmee pilasterachtige elementen en horizontale gevellijsten gevormd konden worden. De vensters kregen zware omlijstingen met ronde hoeken en aan de bovenzijde een kuifstuk (IV, 163-165).

De oude stadsmuren werden hier en daar vervangen door 'wandelingen'. Dat waren parkstroken met villa's en huizenblokken.

Huizenblokken in de stad werden als één geheel gecomponeerd en werden het voorbeeld voor gevelrijen in de latere stadsuitbreidingen (III, 146; IV, 163)).

Zowel de plattegronden van villa's als die van de royale rijenhuizen waren afstammelingen van het vierraamshuis uit de 18de eeuw (afb. 10). Zij bestonden uit twee delen: een kamerstrook en een strook voor gang, trap en keuken. Deze plattegrond was de stamvader van een groot deel van de 19de-eeuwse huizen. Hij was zowel bruikbaar voor drieraams rijenhuizen, voor boven- en benedenhuizen als voor villa's (III, 434, 439).

Tegen 1875 kwam er aanvallen op de stijve blokvorm. Zonder ook maar iets aan de hoofdindeling van de plattegronden te veranderen, werden de omtrek van de huizen en de dakcontour onregelmatig gemaakt. Voor een royale villa werd de toren een bijna verplicht element. Hij vormde de entree tot de gangstrook, die ook keuken en trappenhuis bevatte. Vooral de gangstrook kreeg kunstmatig een grillig uiterlijk. De kamerstrook ernaast werd voorzien van overbodige uitstulpingen en hoektorens. Deze kunstgrepen dienden om van de saai blokvorm af te komen. Het inwendige veranderde er niet door. De eeuwenoude huisindeling bleef gangbaar, met de stookplaatsen en meubels op de traditionele plaats.

Ook Berlage deed mee aan dit opzettelijke, onfunctionele openbreken van de hoofdvorm, zoals blijkt bij zijn Villa Heymans te Groningen en het raadhuis van Usquert uit 1928 (IV, 167). Rietveld greep dieper in bij de inwendige huisstructuur en tastte de traditionele, hokkerige woonvormen aan. Zijn spaarzaamheid met sanitair, keuken- en bergruimte werd minder gewaardeerd. Het bleef bij een inspirerend experiment dat het nageslacht aanzette tot een verder zoeken naar nieuwe woonvormen.

Kleine vrijstaande huizen kregen een grillige hoofdvorm, waarbij de inwendige hokkerigheid werd gehandhaafd. Deze stijl – de Amsterdamse school of Art Deco – breidde zich uit tot aan de landsgrenzen. Omstreeks 1930 was Nederland hiermee tot één groot, burgerlijk huisgebied geworden, maar architecten waren daar nauwelijks aan te pas gekomen.

Oudegracht 288 in Utrecht: de groei van een middeleeuws koopmanshuis

Sanne Alberts

In 1996 stond de Oudegracht in Utrecht 288 te koop. De lijstgevel uit omstreeks 1950 zag er niet bijzonder uit. De geïnteresseerde koper vermoedde echter dat het pand veel ouder was en schakelde het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht (hierna ABC) in. Uit verkennend onderzoek bleek dat het huis op basis van de aangetroffen sleutelstukken (afb. 11) van rond 1500 kon dateren.¹ Bij de koop kreeg de nieuwe eigenaar van de verkoper een indrukwekkende hoeveelheid eigendomsdocumenten die teruggang tot 1630.² Intensief bouwhistorisch onderzoek na ontleistering bracht daarna nog een schat aan gegevens aan het licht. Hieruit valt onder meer af te leiden dat de oudste kern van het huis zelfs uit omstreeks 1325 dateert. In het middeleeuwse centrum van Utrecht is dit niet uitzonderlijk. Wel vormen de gegevens over de eerste drie bouwfases van het pand een belangrijke bijdrage aan de kennis over middeleeuwse koopmanshuizen.

Werkwijze

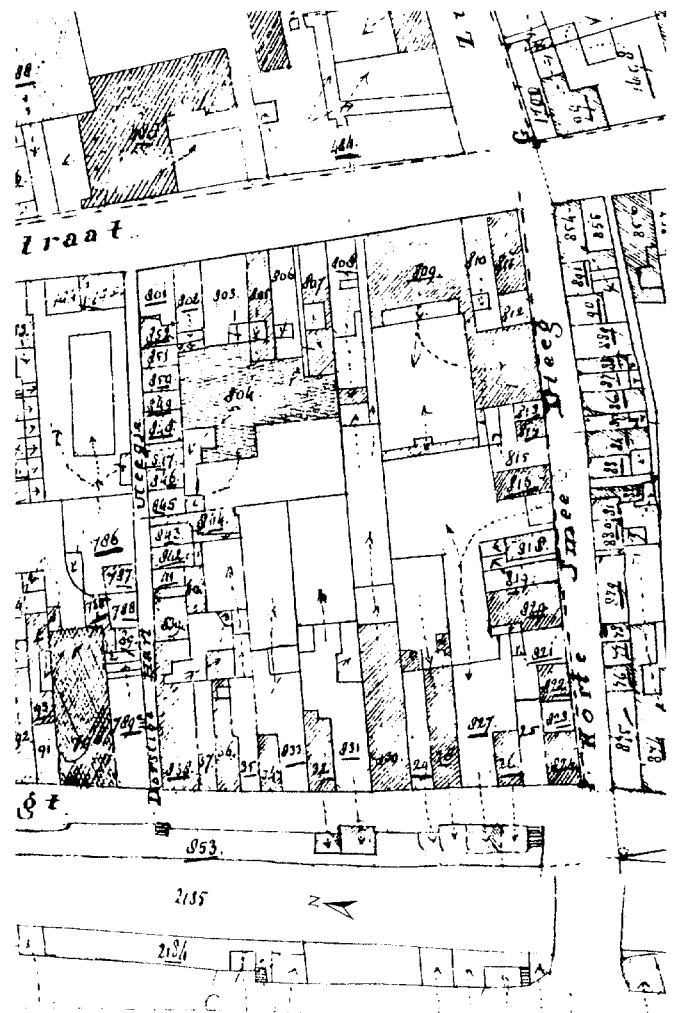
Het bouwhistorisch onderzoek tijdens de restauratie viel onder verantwoording van B.J.M. Klück (ABC) en vond plaats van medio 1996 tot maart 1997.³ Tegelijkertijd werd voor het pand een monumentstatus aangevraagd, die inmiddels is toegekend. De bouwgeschiedenis werd uitvoerig besproken in de doctoraalscriptie van de auteur.⁴ Het nu volgende artikel is grotendeels op deze scriptie gebaseerd, maar spitst zich toe op de drie oudste stenen bouwfases (hierna aangeduid met I tot en met III).

Stedenbouwkundige situering en geschiedenis

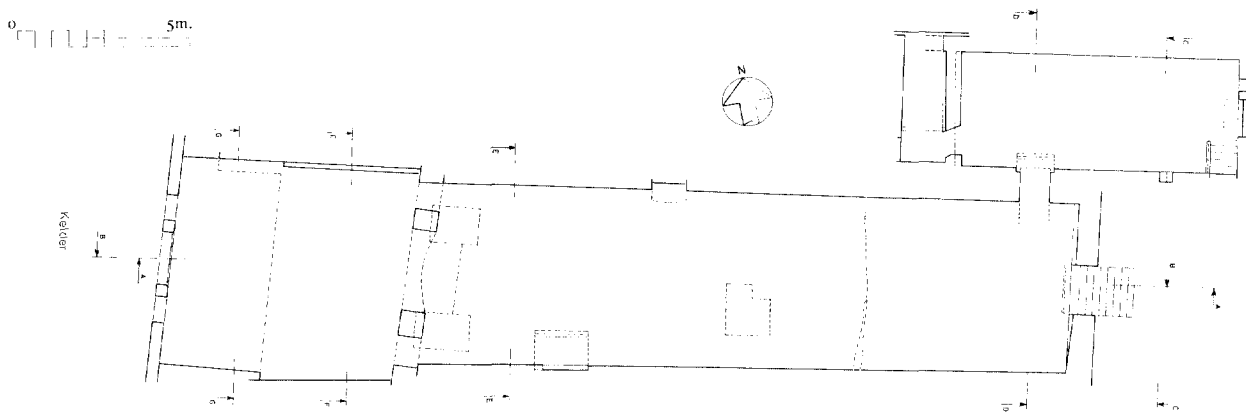
Het perceel Oudegracht 288 bevindt zich binnen een bouwblok dat vanouds omgrensd wordt door de Oudegracht, de Dorstige Hartsteeg, de Lange Nieuwstraat en de Korte Smeestraat (afb. 1). Kaarten uit de 16de en 17de eeuw tonen dit blok op vergelijkbare wijze.⁵ De weergave van de huizen en de binnenterreinen is echter te schematisch om er gegevens voor Oudegracht 288 aan te kunnen ontleen. Gelukkig bleven uit dezelfde periode wel veel schriftelijke bronnen bewaard. Een deel kreeg de huidige eigenaar van Oudegracht 288, dhr. J.I. Dijkhuis, bij de koop. Het andere deel berust in Het Utrechts Archief.⁶

De oudste akte uit 1583 regelt de verkoop van het pand. Het verkochte geheel wordt omschreven als: '[...] *huijsinge met poortwech achter uijtgaende met kelder, cluijze [...]*'.⁷ wat

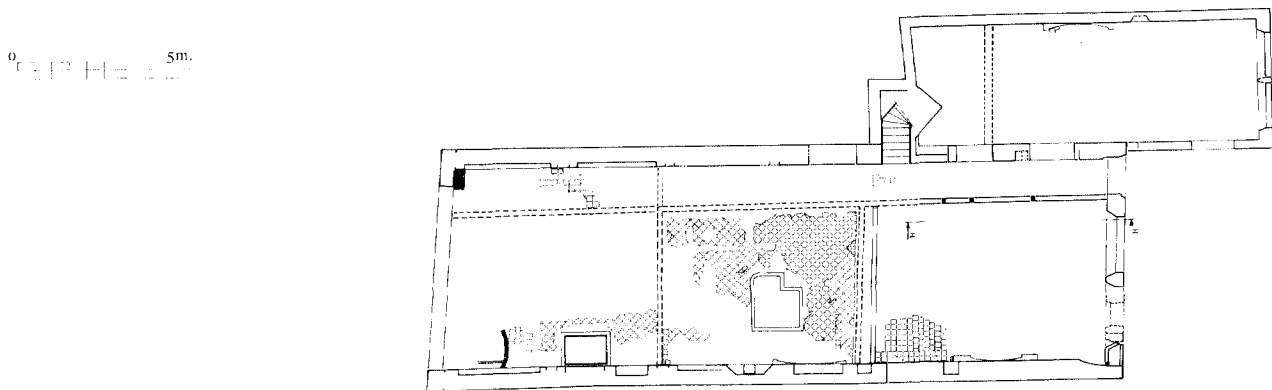
erop wijst dat er een doorgang naar de Lange Nieuwstraat was. Verder betekent de term 'kluis' in Utrechtse akten over het algemeen 'werfkelder', omdat het stuk straat erboven op een overkluizing staat.⁸ In 1608 verkoopt men Oudegracht 288 als '[...] *huijsinge ende erff ende hofstede [...]*'.⁹ De term 'hofstede' betekent in de stad over het algemeen erf.¹⁰ Aan-

Afb. 1. Kadastrale minuut opgemeten in 1821, uitgebracht in 1832. Oudegracht 288 (nummer 831) en het voormalige voorzijhuis Oudegracht 286 (nummer 832) liggen exact in het verlengde van de twee voormalige kamers met de steeg ertussen (806 en 807) (ABC).

Afb. 2. Plattegrond huidige situatie kelder. De doorgang naar de kelder onder het achterzijhuis was vanaf de aanleg kort na 1516 afsluitbaar (tek. H. Hundertmark 1997).

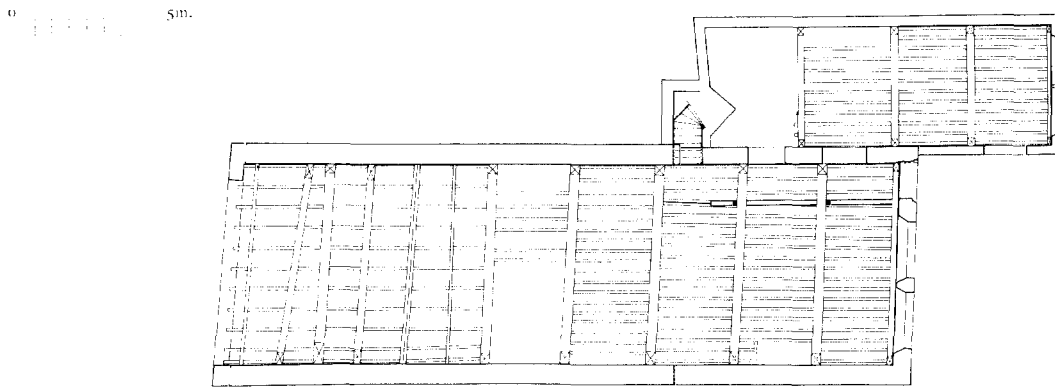
Afb. 3. Plattegrond begane grondvloer. Na verwijdering van de dekvloer werden diverse tegellagen en funderingen van scheidingsmuren aangetroffen (Tek. H. Hundertmark 1997).

gezien er ook al over erf wordt gesproken, slaat het begrip waarschijnlijk op een bebouwd stuk erf. Verderop in de akte komt de toevoeging '[...] met twee hujsinge ofte cameran daer achter aenstaen in de Nieustraat, [...]' voor.¹¹ Hieruit valt op te maken dat het perceel doorliep tot aan de Lange Nieuwstraat alwaar twee éénkamerwoningen waren gebouwd.¹² Van de in 1583 vermelde poort of doorgang wordt niet gerept, terwijl deze bij latere transporten wel weer bij het perceel hoort. Uit de eerste kadastrale minuut (afb. 1) valt echter op te maken dat de poort zich tússten de twee kameren bevond, en er dus automatisch bij hoorde.

Het perceel had de diepte van het gehele bouwblok had, zo'n honderd meter. Dit gegeven sluit aan bij andere, oudere bronnen die gaan over percelen van die diepte. Een bekend voorbeeld is Oudegracht 113, huis Fresenburg, dat in de 13de eeuw op een terrein van 110 meter diepte stond. Vele bronnen uit de 12de tot en met de 15de eeuw wijzen erop dat langs de Oudegracht in aanvang percelen met de diepte van het hele

bouwblok lagen. Over het totale aantal en de spreiding ervan is echter discussie, net als over de oorspronkelijke breedte van de stukken grond. Over de aanwezigheid van grote langgestrekte percelen langs het middelste deel van de Oudegracht begint men het nu wel eens te worden.¹³ Bij de oudst bekende huizen in het centrum blijkt het perceel in aanvang ook breder te zijn. In later tijd zijn steeds gedeelten van de grond afgesplitst. Een rudiment van dit verschijnsel vormen de vele huizen met het voorvoegsel 'klein' voor hun naam, bijvoorbeeld Klein Fresenburg, dat als een afsplitsing van Fresenburg beschouwd moet worden (respectievelijk Oudegracht 111 en 113).¹⁴

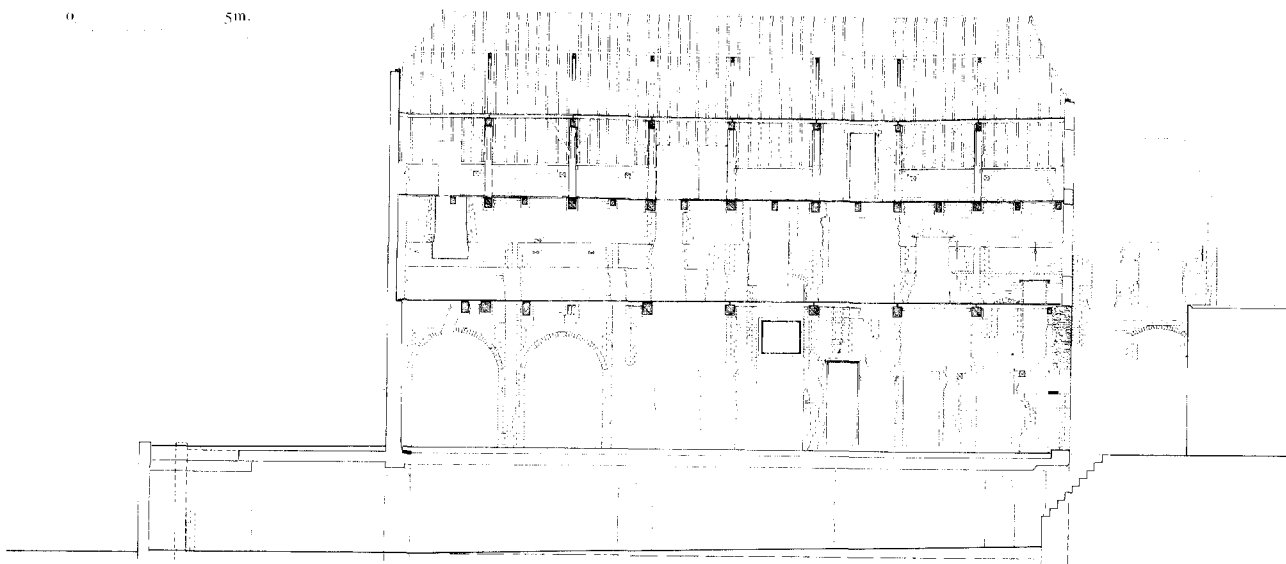
Voor het zuid-oostelijk deel van de Oudegracht waren echter geen percelen van bouwblok-diepte aangetoond. Naar deze huizen is echter relatief weinig onderzoek verricht.¹⁵ Uit de kadastrale minuut van 1832 van dit blok valt, net als bij andere blokken langs de Oudegracht, af te leiden dat perceelsgrenzen aan de gracht en de Lange Nieuwstraat vaak in elkaars ver-

Afb. 4. Plattegrond balklaag boven de begane grond na verwijdering van de verlaagde plafonds. De doorgetrokken kruizen in de balken geven de aangetroffen sleutelstukken of consoles aan; de gestippelde zijn weggehaakt. Aan de voorzijde zijn in de 17de eeuw tussenbalken toegevoegd (tek. S. Alberts/H. Hundertmark 1996).

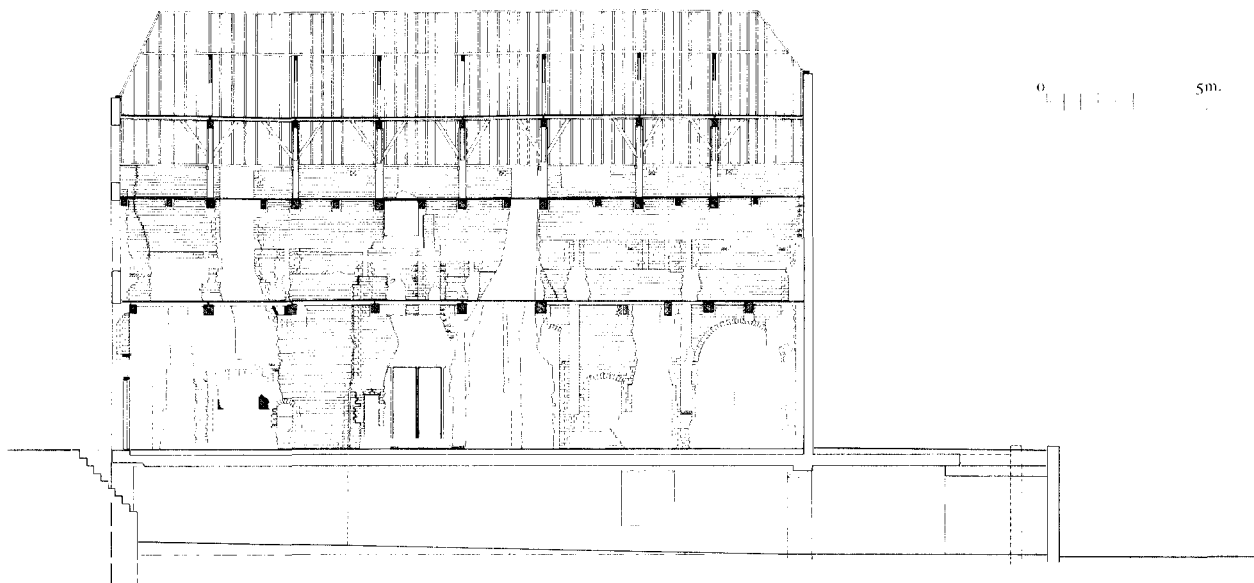
lengde liggen (afb. 1). In het geval van Oudegracht 288 moet alvast gemeld worden dat het perceel rond 1500 niet alleen het latere kadastrale nummer 831 omvatte, maar ook nummer 832 (Oudegracht 286) waarachter het huidige achterzijhuis van Oudegracht 288 is gesitueerd. Samen met 832 is 831 precies even breed als de nummers 806, de steeg en 807 aan de Lange Nieuwstraat tezamen.¹⁶ In de bebouwing aan de Nieuwstraat zijn de in 1608 vermelde twee kamers met een steeg ertussen te herkennen. Dezelfde doorgang is vermeld in de oudst bewaarde

akte uit 1583 en in 1640 wordt de muur ten zuiden van de poort apart als eigendom van Oudegracht 288 genoemd.¹⁷ Het eigendom van de steeg is te beschouwen als rudiment van het voormalige bezit van de kamers. De situatie van 1608 gaat daarom grotendeels terug tot die van 1500 en eerder, zij het dat het voorzijhuis (Oudegracht 286) al vóór 1583 is afgesplitst. Daaruit volgt de aanname dat het perceel van Oudegracht 288 in de oudste stenen fase (omstreeks 1325) de diepte van het bouwblok besloeg, oftewel ongeveer honderd meter.

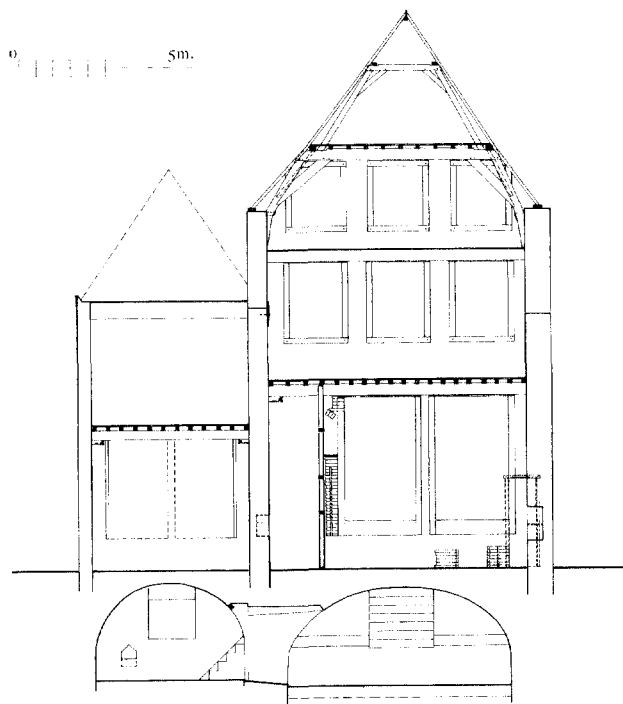

Afb. 5. Aanzicht noordmuur na ontleistering. Aan de rechterzijde is de buitenmuur (zuidmuur) van het achterzijhuis weergegeven. Opvallend zijn de twee spaarnissen aan de voorzijde (tek. H. Hundertmark 1997).

Afb. 6. Aanzicht zuidmuur na ontleistering. Dit muurwerk bevat vele rookkanalen en andere resten van schouwen (tek. H. Hundertmark 1997).

Afb. 7. Doorsnede ter plaatse van het achterzijkhuis met zicht op de achtergevels. In de achtergevel van het hoofdhuis bleven gedeelten muurwerk uit fase II en III bewaard (tek. H. Hundertmark 1997).

Huidige opzet van het pand

Het terrein van Oudegracht 288 is thans circa 22 meter diep en heeft aan de voorzijde een gerende rooilijn (zie afb. 4). Achter het hoofdhuis strekt zich een onbebouwde strook uit van twee meter diep. Aangrenzende bebouwing sluit deze kleine plaats af. Het huis bestaat uit een bakstenen hoofdhuis van uitwendig twintig bij zeven meter, opgebouwd uit een kelder, begane grond, verdieping en een zolder onder een zadeldak met de nokrichting dwars op de straat (afb. 7). Op de kelder van het huis sluit een werfkelder aan, die uitkomt op de kade van de Oudegracht. Tegen de noordelijke zijgevel van het hoofdhuis bevindt zich – achter het buurpand Oudegracht 286 – een zijhuis van ongeveer elf bij vier meter.¹⁸ Dit zijhuis heeft een kelder en twee bouwlagen onder een plat dak, dat fungeert als dakterras.

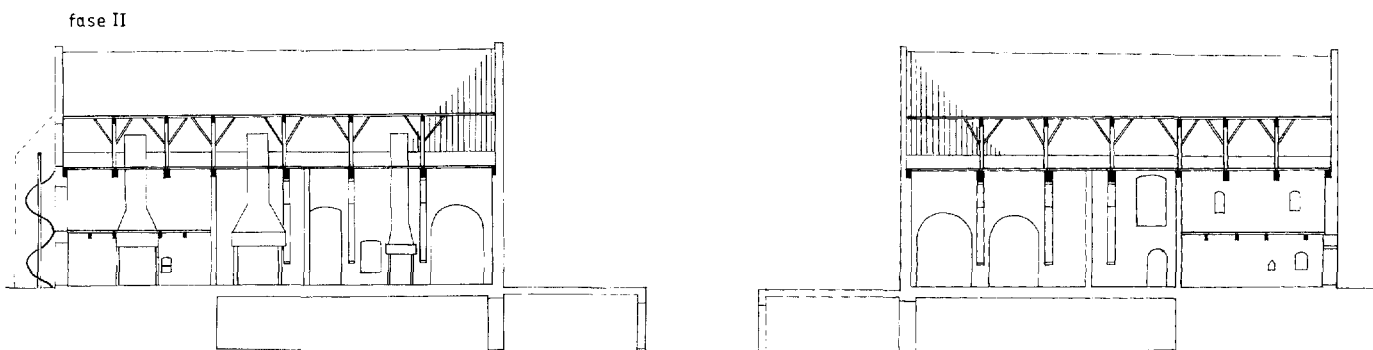
Deze opzet bezat Oudegracht 288 aanvankelijk niet. In de zijmuren tekenen zich namelijk horizontale en verticale naden af die duiden op verschillende bouwfasen. Het muurwerk dateert globaal uit drie fasen, die nu achtereenvolgens besproken worden.

Bouwfase I (omstreeks 1325)¹⁹ (afb. 8)

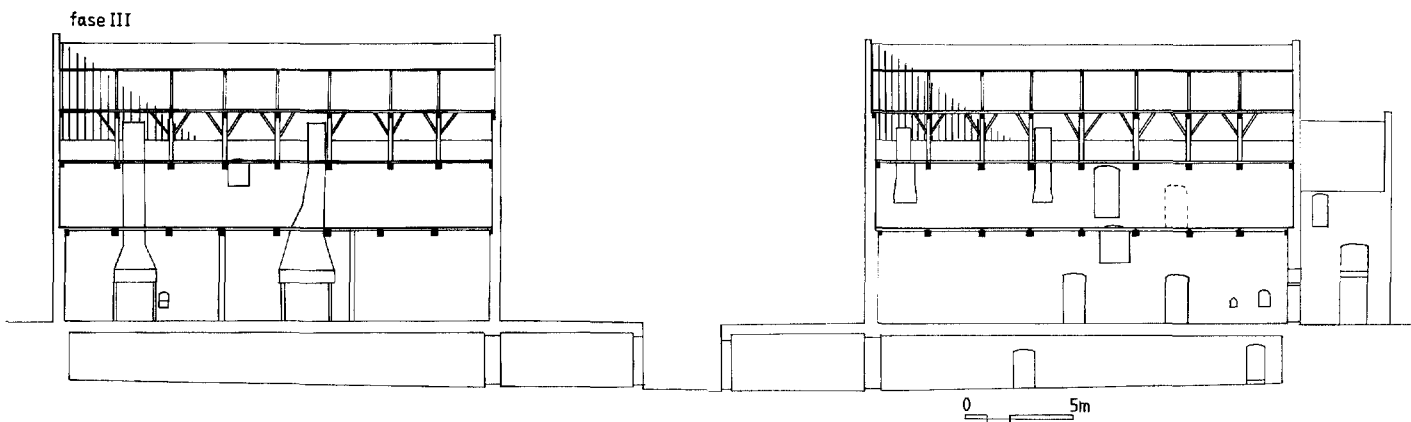
Uit de eerste fase is alleen muurwerk overgebleven: de houtconstructie is later volledig vernieuwd waarschijnlijk als gevolg van brand.²⁰ Gelukkig bleven in het muurwerk de uitsparingen van de bijbehorende draagconstructie bewaard (afb. 5 en 6).

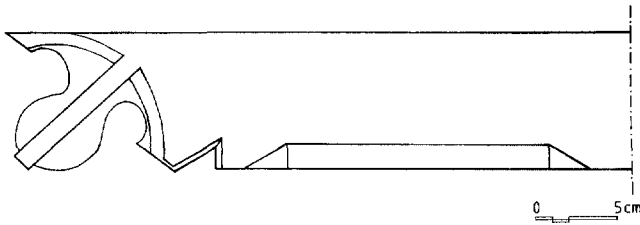
Afb. 8. Reconstructie van fase I (omstreeks 1325). De indeling bestond uit een voorvertrek geled met spaarnissen, een tussenruimte en een houten achterhuis met binnenhaard (tek. S. Alberts 2000).

Afb. 9. Reconstructie van fase II (rond 1400). Het huis bereikte de huidige diepte, waarbij het achterhuis voorzien was van een insteek. Er kwam een spantenkap. Alle schouwen waren in de zuidmuur gesitueerd (tek. S. Alberts 2000).

Afb. 10. Reconstructie van fase III (omstreeks 1500). Het huis bereikte de huidige hoogte en al het houtwerk werd vernieuwd. Vermoedelijk bevond de binnenhaard zich in het middelste vertrek. Zowel hoofdhuis als achterzijhuis waren vanaf dan onderkelderd (tek. S. Alberts 2000).

Afb. 11. Profiel sleutelstuk uit het hoofdhuis. Het type peerkraal wijst op een datering omstreeks 1500 (tek. S. Alberts 1998).

Omstreeks 1325 werd op een perceel van vermoedelijk elf bij honderd meter een één-laags stenen huis van inwendig zes bij veertien meter gebouwd. De draagconstructie boven de begane grond bestond uit drie gebinten opgebouwd uit muurstijlen, moerbalken en sleutelstukken geschoord met korbelen.²¹ Gezien de forse balkvakmaat was er sprake van een samengestelde balklaag met kinderbinten. De zolder bezat in deze fase geen borstwering, waarbij de kap vermoedelijk een sporenkap was.²² De combinatie van een samengestelde balklaag en een sporenkap is bijzonder en levert daarom een vrij exacte datering.²³ Het voorvertrek besloeg drie vakken, waarbij de zijmuren, behalve het centraal gelegen vak met de haard, geleed werden door spaarnissen.²⁴ Het hoge vertrek (5,5 meter)²⁵ diende waarschijnlijk voor de tijdelijke opslag van goederen en de ontvangst van klanten en was daarom verwarmd. De relatief smalle schouw bevond zich in het tweede balkvak en de boezem rustte op consoles van trachiet.²⁶ Het vierde balkvak was vermoedelijk door middel van een houten wand afgeschermd.²⁷ Mogelijk bevond zich in dit vertrek de trap naar de zolder.²⁸ Gezien het ontbreken van een keuken- of binnenhaard-vertrek²⁹ hoorde er waarschijnlijk een achterhuis bij met houtskelet als vakwerk. Blijkens een afgehakte staande tand juist voor de bouwnaad van het metselwerk uit deze eerste fase, was er een stenen scheidsmuur.³⁰

Het achterhuis zal voornamelijk voor bewoning (slapen en eten) hebben gediend. Hier kan ook de trap naar de zolder hebben gezeten. Het achterhuis zal mogelijk eveneens een zolder gehad hebben om meer opslag mogelijk te maken. De stookplaats van het woonvertrek zal vermoedelijk tegen de stenen scheidsmuur zijn aangebracht.³¹

Gezien de situering aan de Oudegracht en de resten van de indeling, kan Oudegracht 288 al vanaf de eerste fase beschouwd worden als een koopmanshuis.³² Bij het Utrechtse koopmanshuis wordt de bewoning in principe aan de achterzijde gesitueerd. Om de bruikbaarheid voor opslag te illustreren is per bouwphase het oppervlak aan opslag uitgerekend.³³ Uitgaande van alleen permanente opslag op de zolders van voor- en achterhuis, komt het opslagoppervlak voor de eerste fase uit op afgerond 91 vierkante meter.³⁴

Bouwfase II (rond 1400)³⁵ (afb. 9)

Het stenen huis kreeg in deze fase een kelder met een tongewelf en een nieuw, niet onderkelderd achterhuis in steen. De draagconstructie met muurstijlen bleef gehandhaafd. Tevens werden de zijmuren iets opgehoogd zodat er een zolder met borstwering ontstond,³⁶ en werd de kapconstructie versterkt met een serie spanten. In de ophoging van het muurwerk van het voorhuis zijn namelijk recht boven de muurstijlsleuven en balkgaten uit fase I uitsparingen voor spantbenen aangetroffen (spantsleuven). Door de constructie met borstwering konden de goederen ook langs de zijkanten hoog worden opgestapeld, wat de zolderopslag vergrootte. De spantenkap bood verder de mogelijkheid een vlieringvloer aan te brengen.³⁷ Het aangebouwde achterhuis kreeg iets smallere balkvakken en een insteek.³⁸ In dit gedeelte werden geen muurstijlen toegepast.³⁹

De begane grond behield globaal een indeling in drie vertrekken,⁴⁰ maar vanaf nu bezat ook het middelste vertrek een schouw, eveneens tegen de zuidwand.⁴¹ Daartoe werd dit vertrek iets groter gemaakt ten koste van de voorste ruimte. Na de verbouwing was voorin nog steeds de ontvangstruimte voor de klanten. Het middenvertrek fungeerde waarschijnlijk als binnenhaard of keuken en ontving licht door een venster in de noorderzijmuur.⁴² Achterin het huis was (en is) een ongeveer vierkant vertrek.⁴³ Dit vertrek diende als woonkamer en wellicht in de winter ook als representatieve ruimte. Het voorvertrek had namelijk nog steeds dezelfde en relatief kleine schouw.⁴⁴ De vierkante achterkamer bezat door de geringe hoogte als gevolg van de insteekverdieping echter een weinig imposant aanzien. Het slaapvertrek op de insteek ontving warmte van het kanaal van de schouw eronder. De insteek bezat eigen ramen in de noordgevel en was bereikbaar via een trap aan de achterzijde.⁴⁵

Afb. 12. Overgang tussen voor- en achterhuis met links een halfsteens fundering uit fase II en rechts een steens fundering uit fase III (fotodienst van Het Utrechts Archief 1996).

Afb. 13. Vakwerkwand uit fase III als scheidingswand tussen de achterkamer en de gang (fotodienst van Het Utrechts Archief 1996).

Enige tijd na de grote verbouwing van rond 1400 kreeg het woongedeelte een uitbreiding aan de noord-oostzijde met een mogelijk houten zijhuis van onbekende grootte.⁴⁶ De aanbouw diende waarschijnlijk als uitbreiding van de woon- en slaapvertrekken en was vanuit de insteek bereikbaar.

De opslagruimte in Oudegracht 288 werd door de ingrepen vergroot. Mede door de aanleg van de kelder onder het voorhuis, in combinatie met de werfkelder, verdrievoudigde de opslagcapaciteit van ruim 90 naar 283 vierkante meter.⁴⁷

Bouwfase III (kort na 1516)⁴⁸ (afb. 10)

De houten draagconstructies uit de eerste fasen gingen waarschijnlijk door een brand verloren.⁴⁹ De aantoonbare totale vernieuwing van het houtwerk in het hoofdhuis wordt aangegrepen om het huis verder te vergroten. Deze draagconstructie is anno 2000 nog vrijwel geheel aanwezig.⁵⁰ Bij de vernieuwing worden de balkvakken smaller en vloerniveaus gewijzigd: de nieuwe verdiepingvloer komt ruim een meter lager te liggen.⁵¹ Deze balklaag krijgt als versterking sleutelstukken met peerkraalprofielen (afb. 11). Het achterhuis wordt – net als het voorhuis – onderkelderd en er komt een onderkelderd achterzijhuis bij (afb. 2). Ook krijgt het huis een voorzijhuis (het huidige buurpand Oudegracht 286). Of dit laatste direct een kelder heeft, is niet bekend. Het hoofdhuis krijgt er door verdere verhoging van de zijmuren een verdieping bij (afb. 7). Een reeks van twee gestapelde jukken draagt de nieuwe kap, waarbij op de onderste jukken een vlieringvloer rust (afb. 14 en 15).⁵² Het huis bereikt door bovenstaande wijzigingen de huidige hoogte. De begane grond krijgt met nieuwe scheidingsmuren een indeling in drie vrijwel gelijke vertrekken (afb. 3 en 12). In ieder geval bij de achterkamer is aan de noordzijde een gang afgescheiden door middel van een vakwerkwand (afb. 13).⁵³ Deze achterkamer bezat een hoogwaardige afwerking: tegels op de vloer (afb. 3), een forse schouw, versierde sleutelstukken, spreidsele en kopschotjes. Uit de mate van decoratie valt af te leiden dat bij Oudegracht

288 de achterkamer rond 1400 meer voor eigen gebruik diende, maar daarna, na het verwijderen van de insteeklaag, ook als nette ontvangstkamer dienst deed. Toen is ook de schouw in het – dan sterk verkleinde – voorvertrek buiten gebruik geraakt.⁵⁴ In de kamer op de begane grond van het achterzijhuis wordt eenzelfde afwerking als in de achterkamer toegepast, zodat aangenomen kan worden dat deze ruimte eveneens bij de representatieve en woonvertrekken is gevoegd. De schouw in het achterzijhuis kon volgens de ‘laatste mode’ worden uitgevoerd,⁵⁵ terwijl de schouw in de achterkamer al zo’n eeuw oud was. In de kamer van het achterzijhuis waren in de oostwand naast elkaar twee kruiskozijnen aanwezig, waarvan nu nog rudimenten over zijn (afb. 7).

De overige bouwlagen van het hoofdhuis (kelder, verdieping, zolder en vliering) dienen omstreeks 1500 voor opslag.⁵⁶ Dezelfde opslagfunctie vervullen de kelder en zolder van het achterzijhuis en de verdieping en zolder van het voorzijhuis.⁵⁷ In deze nieuwe situatie is de opslagcapaciteit ten opzichte van die van 1325 verzesvoudigd tot bijna 562 vierkante meter.⁵⁸ Ten opzichte van 1400 betekent dit een verdubbeling. Oudegracht 288 kan daarmee al meer goederen kwijt dan het uitwendig imposante Ganzenmarkt 24, met een opslagcapaciteit van 477 vierkante meter.⁵⁹

Latere bouwfasen

Ook in latere eeuwen werd er het één en ander aan het pand Oudegracht 288 verbouwd, al bleef de bouwmassa grotendeels ongewijzigd. Reeds vóór 1583 is het voorzijhuis Oudegracht 286 afgesplitst.⁶⁰ Uit latere acten van inbalking blijkt dat beide zijmuren (de noorder- en zuiderzijmuur van Oudegracht 288) van oudsher eigendom van Oudegracht 288 zijn. In de 17de eeuw wordt een spiltrap gemaakt voorin het achterzijhuis, die nu nog grotendeels aanwezig is, compleet met uiformige knop.⁶¹ Ook krijgt de begane grond – zoals gebruikelijk – een indeling met een van voor naar achter doorlopende gang.⁶² De balklaag wordt aangevuld met grenen tussenbalken voorzien van consoles. Het gedeelte van het middenvertrek wordt omstreeks 1615 voorzien van een beschildering met ranken en sterren.⁶³ De vensters zijn voorzien van glas-in-lood en de achterkamer bezit vermoedelijk een eiken lambrizering.⁶⁴ In 1650 wordt het achterste deel van de tuin afgestoten, waarschijnlijk ter voorbereiding van de bouw van een schuilkerk op het binnenterrein.⁶⁵ In het midden van de 17de eeuw is er een mouterij op het terrein aanwezig en is de eigenaar een koopman.⁶⁶ In de 18de eeuw brengt men stucplafonds aan en hakt men daarvoor de sleutelstukken op de meeste plaatsen weg.⁶⁷ In de gang komt een marmeren vloer te liggen.⁶⁸ De voorkamer op de verdieping krijgt een luxe aankleding met een linnen behang met bloemenranken. Begin 19de eeuw is de keuken vermoedelijk in het achterzijhuis ondergebracht en zijn bijna alle vertrekken behangen en van een stookplaats voorzien.⁶⁹ Hieruit blijkt dat de verdieping dan niet meer gebruikt wordt voor opslag. In de 20ste eeuw is de tuin vrijwel geheel bebouwd geraakt met bedrijfsruimten, welke stuk voor stuk worden afgestoten.⁷⁰ Daardoor resteert van het

vroegere terrein van zo'n honderd meter diep nu achter de bebouwing nog slechts een plaatsje van twee meter diep. De voorgevel wordt vervangen en het zadeldak afgeschuind. Daardoor is Oudegracht 288 vanaf de straat niet meer herkenbaar als middeleeuws huis. Het zadeldak boven de verdieping van het achterzijhuis maakt plaats voor een plat dak.⁷¹

Utrechtse koopmanshuizen in het algemeen

Naast het onderzoek ter plaatse werden de gegevens van Oudegracht 288 vergeleken met andere onderzoeksresultaten.⁷² Het navolgende is een samenvatting van de bevindingen, waarbij omwille van de ruimte van een uitgebreid notenapparaat is afgezien.⁷³

De omvang en aard van de Utrechtse handel tussen 1200 en 1500 staat nog steeds ter discussie. Uit de bouwactiviteit langs de Oudegracht in deze periode kan worden afgeleid dat er in Utrecht grote behoefte was aan koopmanshuizen met een ruime opslagcapaciteit. De drie bouwfases van Oudegracht 288 zijn daarvoor exemplarisch: een verzesvoudiging van de opslagmogelijkheid in nog geen 200 jaar.

Parcellering

Langs de Oudegracht in Utrecht vindt (globaal tussen 1100 en 1600) een proces plaats waarbij grote percelen, die zich van de waterkant uitstrekken tot aan de volgende straat en aanvankelijk breder zijn dan 10 meter, later opgesplitst worden in kleinere percelen. Ook krijgen de oudste huizen vaak een uitbreiding in de vorm van een zijhuis. Zo ontstaat langs de gracht een aaneengesloten rij van afwisselend bredere⁷⁴ en smallere huizen. De voormalige koopmanshuizen zijn daarbij te herkennen aan een breder voorhuis (drie vensters breed) en een bebouwing van 15-20 meter diep. Een verkennend onderzoek naar het mogelijke potentieel aan middeleeuwse koopmanshuizen langs de Oudegracht levert een van noord naar zuid lopend lint van panden op waarvan tweederde nog nooit onderzocht is.⁷⁵ Alleen ter plaatse van het voormalig bisschoppelijk hof, Choorstraat, Lijnmarkt en Zoutmarkt komen a-typische koopmanshuizen voor,⁷⁶ waarbij vanwege de geringe diepte van het perceel de nadruk ligt op de ontwikkeling in de hoogte.

Uitbreiding van het volume

Hét archetype van het koopmanshuis bestaat niet. Afhankelijk van de situatie wordt een zo efficiënt en logisch mogelijke ordening van woon- werk- en opslaggedeelten gemaakt. Voorop staat daarbij de bereikbaarheid van de opslagruimten. In geval van uitbreiding kan dit in de hoogte, diepte of breedte worden gezocht.⁷⁷ Bij de oudste huizen in de bocht van de Oudegracht ontstaat de stenen bouwmasse vaak in één keer,⁷⁸ terwijl er in gevallen als Oudegracht 288 sprake is van gefaseerde versterking.⁷⁹

Er zijn diverse mogelijkheden om een koopmanshuis in de hoogte uit te breiden. Vrijwel alle huizen langs de Oude-

gracht in Utrecht zijn thans volledig met tongewelven onderkelderd.⁸⁰ Zoals al bleek in de bespreking van Oudegracht 288 vindt deze kelderaanleg vaak in diverse fasen plaats. De secundaire aanleg van de kelder gaat in Utrecht vaak ten koste van een deel van de oorspronkelijke begane grondhoogte, vanwege de kruin van het gewelf. Het vloerpeil van de kelder is gerelateerd aan het waterpeil van de Oudegracht. Dit peil kreeg men vanaf ongeveer 1225 onder controle.⁸¹

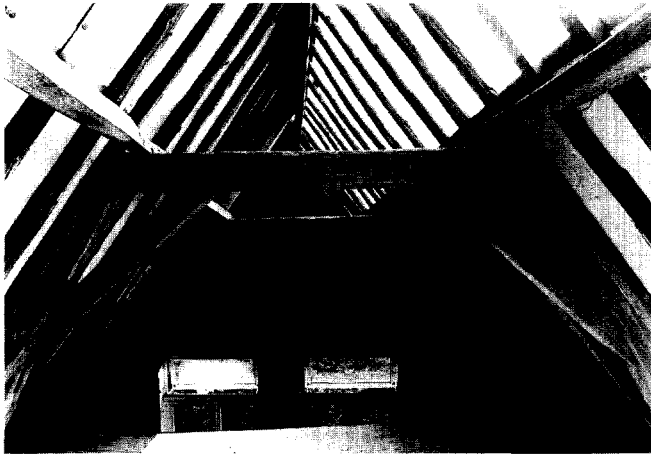
Het unieke van Utrecht is de combinatie van kelders met werfkelders, zodat er op twee niveaus ingangen zijn: vanuit het water en vanaf de weg.⁸² Hierdoor hoefde op de begane grond geen toegang en opslag voor de koopwaar te zijn, maar kon alles direct van het schip de kelder in.

Kenmerkend voor een Utrechts koopmanshuis is verder een begane grond met een representatieve voorruimte van een flinke hoogte, zeker gerelateerd aan de bouwlagen erboven die dienden voor opslag en vaak niet hoger zijn dan strikt noodzakelijk. Extra woon- of opslagruimte biedt ook de insteek, de tussenverdieping. Juist enkele van de oudste huizen, met de grootste begane grondhoogten, blijken een insteek te hebben gehad.⁸³ Een insteek aan de voorzijde was – ondanks de hoge begane grond – niet typerend voor het Utrechtse koopmanshuis. Er waren voldoende andere mogelijkheden om ruimte te creëren en het deed wellicht afbreuk aan de representatieve status van het voorhuis. Toch zijn er in achterhuizen niet veel aanwijzingen voor een insteek aangebracht. In Utrecht zijn de achterhuizen waarschijnlijk in eerste instantie niet in steen opgetrokken, zodat bij latere herbouw in steen de informatie verloren kan zijn gegaan.

Het maken van een verdiepte zolder door middel van een borstwering wordt zelfs al bij de laatste sporenkappen toegepast.⁸⁴ Door toepassing van een borstwering kan de koopwaar tot tegen de zijmuren van de zolderverdieping opgestapeld worden. De spantenkap maakte een vlieringvloer mogelijk. Het aantal verdiepingen staat vaak in omgekeerde verhouding tot het bebouwde grondvlak: de ruimte moet bij een klein(er) grondvlak in de hoogte worden gezocht. Topper in Utrecht is Oudegracht 151, dat inclusief kelder en vliering zeven bouwlagen bezat.⁸⁵

Afb. 14. Zicht op een deel van de zolder met de in het muurwerk ingemetselde spantbenen en de vlieringvloer, beide uit fase III (fotodienst van Het Utrechts Archief 1996).

Afb. 15. Kapconstructie op vlieringniveau met gehakte telmerken III. Op de daarachter zichtbare dekbalk zijn kepen aanwezig die wijzen op hergebruik (fotodienst van Het Utrechts Archief 1996).

Naast volume-uitbreiding in de hoogte is in Utrecht ook groei in de diepte en breedte mogelijk. De bouwgeschiedenis van Oudegracht 288 levert inzicht in de mogelijkheden tot uitbreiding in de diepte. Aanvankelijk is het stenen pakhuis tamelijk ondiep (14 m.), en is het wonen in een houten achterhuis van onbekende diepte ondergebracht. Als er meer opslagruimte nodig is, bouwt men het achterhuis ook in steen. De verstening is geen teken van verbeterd comfort. De houten voorganger was immers met zijn schouw en mogelijkheden tot flexibele vensterindeling ook zeer comfortabel. Wel is een geheel stenen huis minder brandgevaarlijk. De uitbreiding in de diepte is echter begrensd door een toenemend gebrek aan lichttoetreding.

Tenslotte biedt bouwfase III van Oudegracht 288 voorbeelden van de uitbreidingsmogelijkheden in de breedte. Het huis krijgt er in omstreeks 1500 immers twee zijhuizen bij; een voor- en een achterzijhuis aan dezelfde zijde. Het achterzijhuis bevindt zich in Utrecht steeds schuin achter het hoofdhuis. Veel grote koopmanshuizen met achterzijhuis hebben ook een weergang.⁸⁶ Beide verschijnselen zijn immers tekenen van grote rijkdom: men moet een groot perceel hebben en zich een uitbreiding – die naar verhouding veel extra bakstenen kost – kunnen veroorloven. Een zeldzamer type is het zogenaamde voorzijhuis in de rooilijn van het hoofdhuis.⁸⁷ In alle voorbesproken gevallen (zijhuis voor, achter of beide) wijst het op een – in het verleden of tot nu toe – breder perceel. Niet alle koopmanshuizen hadden natuurlijk de mogelijkheid naar de zijkant uit te breiden. Ujt wat er tot nu toe aan gegevens voorhanden is, lijkt volume-uitbreiding in de hoogte het meest gangbaar.

Vorgevel

De huizen langs de Oudegracht met een houten vorgevel kenden meestal een zelfde indeling als volledig stenen koopmanshuizen. Een houten of stenen gevel kan waarschijnlijk

als gelijkwaardig worden opgevat.⁸⁸ Uit vergelijking van gegevens van huizen langs de Oudegracht bleek dat het voorkomen van schijngelvels of weergangen ook geen verband houdt met het formaat van het huis of het opslagoppervlak.⁸⁹ Het is een uiterlijke verschijningsvorm die meestal niet relevant is voor de verdere indeling en het functioneren van het huis. Meischke opperde al in 1975 dat een weergang een goede bescherming bood tegen het overslaan van brand.⁹⁰ Vanuit dit oogpunt bezien zijn de ‘stadskastelen’ misschien vooral goed beveiligde pakhuisen.

Aspecten van inrichting en gebruik

De in Utrecht regelmatig aangetroffen spaarnissen kunnen primair beschouwd worden als een methode tot materiaalbesparing, vergelijkbaar met spaar- of grondbogen in de kelder. De vergelijking zou doorgetrokken kunnen worden naar het gebruik van nissen in de vorgevel, maar vermoedelijk is dit fenomeen al snel primair een decoratiemethode geworden.⁹¹

De haard werd meestal centraal in een vertrek gesitueerd voor een optimale benutting van de warmte. De middeleeuwse koopmanshuizen in Utrecht kennen in de regel een hoofdindeling in een diep voor- en een ondiep achterhuis. De begane grond van het voorhuis is daarbij met een lichte wandconstructie meestal in twee vertrekken gedeeld. Een gang naar het achterterrein is zeker denkbaar ter plaatse van het achterhuis. Sporen van de oudste indeling zijn echter vaak verdwenen vanwege de secundaire kelderaanleg.

Opvallend in Utrecht is verder dat de schouwen vrijwel altijd in de zijmuren gesitueerd zijn, en niet in de scheidingsmuur tussen het voor- en achterhuis. In diverse gevallen kon een doorgaande stenen scheidingsmuur tussen voorhuis en vast achterhuis worden aangetoond.⁹² Het vierkante achtervertrek was vrijwel altijd verwarmd.⁹³ Aanvankelijk ging men er van uit dat de voorzaal onverwarmd was.⁹⁴ De voorzaal zou dan de winkel zijn waar de lage temperatuur goed was voor de koopwaar en achter bevond zich de gerieflijke woonkamer.⁹⁵ Dit blijkt niet zo te zijn: er komen steeds meer voorbeelden bij van huizen met een verwarmd voorvertrek.⁹⁶

Lastig bij het koopmanshuis-onderzoek is bovendien dat resten van houten voorgangers als gevolg van de kelderaanleg volledig ontbreken. In veel onderzoeksverslagen ontbreekt dan ook informatie over de lokatie van het kookvertrek, de binnenhaard. Een logische verklaring hiervoor is dat dit vertrek in de eerste bouwfase vaak niet in het stenen gedeelte was ondergebracht, en daarom nu niet meer traceerbaar is. Het onderzoek van Oudegracht 288 leert dat de binnenhaard van plaats veranderen kon, al naar gelang de bouwmasse verandert. Dit huis werd aanvankelijk vooral in de diepte gebouwd, waarbij de binnenhaard in het (vaste of losse) achterhuis kwam.

Nog lastiger wordt het de mogelijke plaats aan te geven van extra schouwen. Schouwen in de achterkamer op de eerste verdieping komen vaak voor bij koopmanshuizen met een accent op de ontwikkeling in de hoogte.⁹⁷ In die gevallen waar er plaats is voor een zijhuis, wordt daar meestal op de

begane grond de extra schouw aangetroffen. Andersom blijkt dat de bouwlagen erboven en de kelder eeuwenlang onverwarmd bleven en dus al die tijd voor opslag dienden. Bouwhistorisch onderzoek zou een extra dimensie kunnen krijgen, indien vaker gepoogd zou worden de gevonden bouwsporen te vertalen in een indeling van het huis, zeker in het geval van koopmanshuizen.

Opslagmogelijkheden

Elders in Nederland zijn in pandige hijsinstallaties heel gewoon maar in Utrecht ontstond een heel eigen systeem. Voor het uitladen van de koopwaar op de werfkade kende Utrecht allerlei hulpconstructies. Op vele bruggen waren eenvoudige hefboomen opgesteld. Voor de zware vrachten was er een stadskraan bij de bocht in de Oudegracht ter hoogte van de Ganzenmarkt. Ook mogen de zeker vijf wedden die Utrecht bezat tussen 1200 en 1500 niet onvermeld blijven.⁹⁸ Dit alles maakte het heel eenvoudig goederen van vaartuigen op de werfkade te lossen en via de werfkelder over het huis te verdelen.⁹⁹ Ook bezat Utrecht een gilde van zakkendragers.

Deze voorzieningen zijn van invloed geweest op de ontwikkeling van het Utrechtse koopmanshuis: omdat de goederen niet op de begane grond naar binnen hoefden, kon het voorvertrek zich op een eigen wijze ontwikkelen. Daarom zien we dat het voorvertrek in Utrecht tussen 1200 en 1500 voornamelijk als representatief vertrek (ontvangstruimte voor leveranciers en afnemers) fungeert.

Een nieuwe invalshoek in de verslaglegging van het onderzoek naar Oudegracht 288 was het berekenen van het oppervlak voor opslag. De uitkomsten van de drie fases werden vergeleken met enkele goed onderzochte andere panden. Opmerkelijk was dat enkele huizen met uiterlijke kenmerken als weergangen en een indrukwekkende hoogte, in opslagmogelijkheid beduidend minder voorstelden.¹⁰⁰ Wellicht kan een opslag-berekening een manier zijn om koopmanshuizen in allerlei plaatsen (en landen?) op een zinnvoller manier met elkaar te vergelijken, zonder last te hebben van uiterlijke kenmerken of de ordening van de bouwvolumes.

Noten

- 1 De verkenning van Oudegracht 288 werd uitgevoerd door J.A. van der Hoeve (Gemeente Utrecht, ABC).
- 2 De oudste acte uit Het Utrechts Archief bleek nog iets ouder te zijn: 1583.
- 3 Het ontleisteren, opmeten en inmeten van bouwsporen werd uitgevoerd door voornoemde B.J.M. Klück (Gemeente Utrecht, Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum, ABC), bijgestaan door M. Tjon A Kauw (Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten Den Bosch) en de auteur (stagiair ABC). H. Hundertmark (ABC) documenteerde de huizen werfkelders. Vervolgens werden de opmetingstekeningen uitgewerkt door H. Hundertmark en de auteur en geïnt door eerstgenoemde. Eind 1997 vond de tentoonstelling 'Het stenen geheugen' plaats in het Centraal Museum te Utrecht ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van het ABC. Aangezien het pand Oudegracht 288 een goed voorbeeld is

van een gemiddeld middeleeuws koopmanshuis, werden voor het onderdeel 'middeleeuwse koopmanshuizen' drie maquettes van dit huis vervaardigd door M. Snelleman (ABC). Deze maquettes verbeelden de eerste drie bouwfases van dit huis. A. Carmiggelt, T.J. Hoekstra, M.C. van Trierum en D.J. de Vries (ed.), *Rotterdam Papers 10*, Rotterdam: 1999, p. 140.

- 4 S. Alberts, *De Suikermolen en Sandenburg, een onderzoek naar middeleeuwse koopmanshuizen in Utrecht*, Amsterdam 1998 (doctoraalscriptie architectuurgeschiedenis Universiteit van Amsterdam). Hiertoe werd nader tekenwerk en archiefonderzoek verricht, waarbij 33 akten een transcriptie kregen. Bij de verwijzing naar materiaal uit dit archief wordt de oude afkorting GAU (Gemeentearchief Utrecht) toegepast. Als bron werden geraadpleegd: GAU archief transporten en plechten; GAU archief decreten II; GAU Topografische Atlas; GAU bouwtekeningen; Utrechts Documentatie Systeem (UDS) en Systeem Luycx, geraadpleegd bij UDS.
- 5 Kaart van Deventer 1560, origineel Madrid. Bibliotheca Nacional, CC 19 e 20, negatief GAU-TA (DdV nr. 2). Hierbij ook gebruikt analyse van deze tekening uit 1958, Archief Tekeningen Afdeling Onderzoek ROVU, nr. A2 E 195-58; Kaart (Braun en) Hogenberg 1569-1572, GAU-TA Ab 37, (DdV nr. 3); Kaart A. van Vianen 1598, GAU-TA Ab 57 (DdV nr. 8); Kaart Blaeu 1649, GAU-TA Ab 67 (DdV nr. 14); Kaart J. van Vianen 1695, GAU-TA Ab 76 (DdV nr. 20I); Deze en de nummers 3-6 in: *Historische plattegronden van Nederlandse steden* deel 3 Utrecht, M. Donkersloot-de Vrij, Alphen aan de Rijn 1990.
- 6 Transcriptie zie Alberts, 1998, deel I, pp. 72-82.
- 7 GAU, transporten 1583, fiche. 318, pp. 84-85.
- 8 Mededeling B.J.M. Klück.
- 9 GAU, transporten 1608, f. 582, pp. 78-81.
- 10 Buiten de stadsmuren heeft 'hofstede' een andere betekenis. De Bruijn behandelt de betekenis van deze term binnen de stadsmuren van Utrecht uitvoerig. M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, Utrecht 1994, pp. 56-57 en 310.
- 11 GAU, transporten 1608, f. 582, pp. 78-81.
- 12 Een 'kamer' is een klein huis van minimaal een roede (3,75 m.) in het vierkant. De Bruijn 1994, p. 57.
- 13 Met het middelste gedeelte wordt het gebied tussen Oudegracht 99 (Oudaen) en het Stadhuis bedoeld. M.J. Dolfijn, E.M. Kylstra en J. Penders, *Utrecht, de huizen binnen de singels*, serie monumenten van geschiedenis en kunst, Den Haag 1989, deel I, p. 386. Algemene gegevens over percelen zijn te vinden in idem p. 48, afb. 49, 61 en 369; J. Brugman, H. Buiten en K. van Vliet, *Markten in Utrecht, van de vroege middeleeuwen tot nu*, Utrecht 1995, p. 29; De Bruijn 1994 pp. 255-256, 259, 308, 350-354 en 376.
- 14 B.J.M. Klück in *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek Utrecht*, aanvankelijk overdruk Maandblad Oud-Utrecht, daarna Stabu, Utrecht, deze verwijzing 1985 p. 34. In de hiernavolgende verwijzingen naar de kroniek wordt volstaan met 'ABKU'.
- 15 Terwijl het basismateriaal in het Utrechts Documentatiesysteem voorhanden is.
- 16 Het gebied van de katholieke schuilkerk en later het Dorstige Harthof doorsnijdt de oorspronkelijke parcellering. Uit de verkoopakten is deze 17de-eeuwse afsplitsing goed af te leiden: van iedere bewoner werd een stuk tuin gekocht. Alberts 1998, deel I, pp. 11-14.
- 17 Alberts 1998, deel I, p. 11.
- 18 Zijhuis betekent in dit verband een uitbreiding van het hoofdhuis die duidelijk geringere afmetingen heeft. Gezien het formaat leek deze term beter dan 'zijkamer' uit R. Meischke en H.J. Zantkuijl, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800, 50 jaar vereniging Hendrick de Keyser*, Haarlem 1969, pp. 79 en 373. Op het gebruik van het zijhuis van Oudegracht 288 wordt verderop nader ingegaan.
- 19 De eerste datering is gebaseerd op het steenformaat in combinatie met de toegepaste houtconstructie. Zie de hieropvolgende tekst tot en met noot 23.

- 20 Muurwerk 30 x 14 x 7 cm, 10-lagenmaat 82 cm. In de westelijke ruimte van de kelder van het achterzijhuis is een brandlaag aangetroffen. Mededeling van de huidige eigenaar dhr. Dijkhuis.
- 21 In het muurwerk werden dichtgezette muurstijlsleuven aangetroffen en erboven balkgaten met sporen van uitbraak. Het bovenste deel van de muurstijlsleuven bevindt zich nu op de verdieping.
- 22 Mogelijk zijn er vrijstaande jukken geweest. De oudste kap met jukken in Utrecht (Oudegracht 307) bezat echter ommetselde spantbenen. A.F.E. Kipp, ABKU 1986, pp. 231-241.
- 23 De constructies uit drie andere huizen in Utrecht bepalen de datering. Mariaplaats 50 bezit een dennen balklaag en dito sporenkap die dendrochronologisch gedateert is door RDMZ/RING op 1324; Oudegracht 30 een samengestelde eiken balklaag en een dennen sporenkap (hout gekapt kort na 1315) en Oudegracht 307 een samengestelde balklaag en de eerste spantenkap (tussen 1316-1325). De datering 'omstreeks 1325' is dus aan de voorzichtige kant. Dolfin e.a. 1989, pp. 431-434; Rotterdam Papers 10, pp. 134-136 en A.F.E. Kipp, ABKU 1986, pp. 231-241.
- 24 De nissen zijn een halve steen diep. Vergelijkbare nissen zijn aangetroffen in bijvoorbeeld Bemuurde Weerd 23 en Oudegracht 376. Klück ABKU 1983, pp. 100-103; Dolfin e.a. 1989, p. 432.
- 25 Dit is de afstand tussen de oorspronkelijke hardstenen drempel in de voorgevel en de onderzijde van de uitbraakgaten van de moerbalken. Een dergelijke hoogte werd bij diverse huizen uit deze periode aangetroffen. Alberts 1998, deel I, p. 61.
- 26 In het tweede balkvak van fase I aan de zuidzijde werden de resten van ingemetselde en later afgehakte trachietblokken en een bijbehorend rookkanaal aangetroffen.
- 27 Door de latere kelderaanleg zijn hiervan geen sporen achtergebleven. Wel wijst de opzet met drie balkvakken met spaarnissen en een schouw in het tweede balkvak erop dat het voorvertrek drie vakken diep was.
- 28 Aangezien de houtconstructie uit deze fase volledig ontbreekt, kan de positie van de trap niet met zekerheid vastgesteld worden. In de zijmuren zijn geen kenmerkende sporen aangetroffen.
- 29 De voorste schouw is te smal om als kookplaats te fungeren. De term 'binnenhaard' is ontleend aan Meischke 1969, bijvoorbeeld p. 43.
- 30 Het fundament van deze muur is door de latere kelderaanleg verdwenen.
- 31 In Utrecht is een schouw in de scheidingsmuur tamelijk zeldzaam. Tot nu toe werd deze alleen in Zadelstraat 41 en Oudegracht 30 aangetoond. Dolfin e.a. 1989, pp. 61 en 384; mededeling B.J.M. Klück. Er zijn legio voorbeelden van schouwen in de zijmuren. H.L. de Groot (red.), *Het vuur beschouwd*, Utrecht 1990, pp. 42-48; Dolfin e.a. 1989, pp. 348, 387, 389 en 391. In Den Bosch geldt de plaatsing van de schouw in de scheidingsmuur ('brandmuur') bij het koopmanshuis als zeer gebruikelijk. H. Boekwijt in *Hausbau in den Niederlanden. Jahrbuch für Hausforschung*, Band 39, Marburg 1990, pp. 173-204.
- 32 Dit blijkt vooral uit de forse afmetingen van het perceel. Mogelijk hebben zich meer naar achteren op het terrein houten pakhuisen bevonden.
- 33 Een berekening in kubieke meters bleek niet mogelijk aangezien de diverse koopwaar niet evenhoog kan worden opgestapeld.
- 34 Zolder voorhuis $5,8 \times 12,3 = 71,34 \text{ m}^2$, zolder achterhuis minimaal $5,8 \times 3,5$ (een roede) = $20,3 \text{ m}^2$ ruimte. Samen maakt dat $91,6 \text{ m}^2$.
- 35 De datering is gebaseerd op het steenformaat (10-lagenmaat tussen 79 en 81 cm.) en het formaat van de plavuizen (vrij klein, tussen 1350-1450). Gezien de vrij strakke datering van fase I en III lijkt een globale datering rond 1400 aannemelijk.
- 36 Deze fase vangt aan na een koude naad op 14 meter diepte in de beide zijgevels. In het voorhuis is juist boven de uitbraakgaten van de moerbalken uit fase I een ophoging van 9 lagen afleesbaar, met hetzelfde steenformaat als het stenen achterhuis. Het metselwerk na de naad op 14 meter diepte loopt naadloos over in de voornoemde ophoging op de verdieping.
- 37 Aangezien zowel de kapconstructie uit deze fase als het opgaande muurwerk op deze hoogte nadien zijn vervangen viel dit niet vast te stellen.
- 38 De aanwezigheid van een insteek is voornamelijk gebaseerd op twee in verband gemetselde vensters in de noordmuur en een later ingebroken doorgang, beide op insteekniveau. Ook is in de zuidoosthoek van het huis de dagkant van een doorgang op insteekhoogte aangetroffen. In de zijmuren bevinden zich ongeveer evenhoog diverse balkgaten waarop de insteekvloer kan hebben gerust, maar deze variëren iets in hoogte.
- 39 De balkgaten van het achterhuis zijn in fase III opnieuw gebruikt.
- 40 Het huis uit de eerste fase bezat een voorvertrek van drie vakken, een tussenruimte van één balkvak en een houten achterhuis van onbekende diepte.
- 41 Op deze plaats werd een uitgehakt rookkanaal aangetroffen en een bijbehorende stookvloer, die onder de tegelvloer uit omstreeks 1500 lag. In de ophoging van 9 lagen was het rookkanaal meegemetseld.
- 42 Deze opening is nu dichtgezet en bevindt zich in het huidige vijfde balkvak van de noordmuur. De dichtzetting loopt tegenwoordig door op verdieping gezien het verschil in vloerniveau. Het aanbrengen van een venster was mogelijk aangezien het naastgelegen terrein bij Oudegracht 288 hoorde.
- 43 De zogeheten 'vierkante achterkamer' is een bekend verschijnsel in Utrecht. Het vuur beschouwd, 1990, pp. 45-48 en 60.
- 44 Het rookkanaal van deze schouw wordt doorgetrokken in de ophoging van 9 lagen van fase II.
- 45 De dagkant van de doorgang op insteekhoogte werd aangetroffen in de zuidoosthoek (afb. 7).
- 46 Dit blijkt uit een uitgehakte doorgang op insteekhoogte in de noordoosthoek. De doorgang past namelijk niet bij de huidige vloerhoogten van het achterzijhuis. Vanwege de latere bouw van een stenen achterzijhuis zijn alle sporen van deze aanbouw uitgewist.
- 47 Kelder $5,15 \times 12,3$ + werfkelder $6,25 \times 7$ + zolder $5,8 \times 19,25$ + vliering $3,4 \times 19,25 = 283,75 \text{ m}^2$. De eventuele opslag in het houten zijhuisje van na 1400 wordt buiten beschouwing gelaten.
- 48 De datering is gebaseerd op een dendrochronologisch onderzoek dat speciaal voor dit artikel werd verricht. De fliering bleek gemaakt uit hout dat in 1516 werd gekapt (RDMZ/RING). Met dank aan D.J. de Vries.
- 49 Deze aanname werd bevestigd door een mededeling van dhr. Dijkhuis, de huidige eigenaar. Bij het weghalen van een stuk ongeroerde grond tussen de beide zijhuizen in trof hij een brandlaag aan.
- 50 Alleen in het voorhuis van de begane grond is een enkele moerbalk en de strijk balk verwijderd. Verder zijn bijna alle sleutelstukken weggekapt. Bijzonder is dat de vlieringvloer nog intact is.
- 51 Daardoor bevinden de balkgaten van de oudste draagconstructie zich nu op verdiepingshoogte.
- 52 De telmerken zijn gehakt, zodat het aanvankelijk mogelijk leek dat de kapconstructie jonger dan de balklagen is. Diverse kepen van eerder gebruik en het feit dat de korbels onder gespijkerd zijn versterkten dit idee. Wel zijn op zolder overall krommers toegepast en zijn sommige korbels gebogen. De uitkomst van het dendrochronologisch onderzoek bevestigt dat balklagen en kap uit eenzelfde fase stammen. Verder dateert bij de oudste kap in Utrecht met gehakte merken het hout al van 1474. Dit betreft de Commandeurswoning van het Duitse Huis: D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd', *Bulletin KNOB* 92 (1993), p. 70; B.J.M. Klück, *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht*, Utrecht, 1995, p. 37.
- 53 Deze wand is nu gevuld met een wat jongere steen (halfsteens). Wat voor vulling er eerst in heeft gezeten is niet bekend.
- 54 In het metselwerk van kort na 1516 werd geen vervolg van het kanaal aangetroffen. Dit gedeelte had echter wel een verstoring als gevolg van een 19de-eeuws rookkanaal.
- 55 In een gerepareerd gedeelte van de beerput werd een schouwwang met peerkraalprofiel aangetroffen, passend bij de aanwezige sleutelstukken. Helaas zat dit stuk natuursteen letterlijk muurvast waardoor

- de lengte niet kon worden vastgesteld. Het profiel kon wel worden overgenomen.
- 56 Hier zijn namelijk geen schouwen aangebracht. De bewoning was hoogstwaarschijnlijk in één of beide zijhuizen ondergebracht.
- 57 Mogelijk diende de kelder onder het achterzijhuis voor opslag van voorraad voor de bewoners, aangezien dit keldergedeelte afsluitbaar was. In de doorgang werden namelijk ingemetselde trachietblokken met duimen aangetroffen.
- 58 Kelder 5,15 x 19,25 + werfkelder 6,25 x 7 + verdieping en zolder 2 x 5,8 x 19,25 + vliering 3,4 x 19,25 + zijhuis kelder 3,35 x 8,3 + zolder 3,57 x 8 + voorzijhuis verdieping en zolder 2 x 10,6 x 3,5 = 561,9 m².
- 59 1e 6,5 x 12,3 + 2e 6,8 x 22,3 + zolder 6,5 x 22,3 + vliering 4,5 x 22,3 = 477 m². Ganzenmarkt 24 bezat verder nog een kelder van onbekende maat onder het zijhuis.
- 60 In 1664 wordt er een acte van inbalking opgesteld. Aan de hand van de dan genoemde bewoners kan de situatie tot 1583 terug worden gevolgd. Alhoewel het achterzijhuis in de verkoopacten niet altijd met name genoemd wordt, kan uit de omschrijvingen worden opgemaakt dat dit deel altijd bij Oudegracht 288 heeft gehoord. Wel is het lange tijd apart verhuurd geweest. Alberts 1998, deel I, pp. 15, 27-29 en 72-81.
- 61 Het gedeelte van begane grond naar verdieping is gewijzigd. Mogelijk heeft de trap doorgelopen naar de kelder; de grond was op deze plaats reeds uitgegraven.
- 62 Hiervan bleven de fundamenten bewaard. Gezien het gebruikte steenformaat kon het gedeelte bij de middenkamer al uit fase III dateren. De hierna genoemde doorlopende beschildering op de balklaag spreekt dit echter tegen.
- 63 Deze datering is gebaseerd op twee overeenkomstige vondsten. Zeer toevallig werd in dezelfde periode als het onderzoek aan Oudegracht 288, september 1996, een deels overeenkomstige schildering aangetroffen in Oudegracht 30. Eerder was een dergelijke afwerking aangetroffen in Oudegracht 17 welke was voorzien van een datering '1616'. In 1614 wisselt Oudegracht 288 van eigenaar, wat vaak een aanleiding is het interieur te wijzigen.
- 64 De verkoopacte uit 1614 vermeldt '[...]...van vooren tot achteren onder ende boven glaesen glaesraempte... [...]'. GAU, transporten 1614, f. 664, pp. 661-662. Bij het uitgraven van de begane grond werd een gebrandschilderd stukje glas gevonden. De acte uit 1629 bevat een passage over '[...]...den Eijcken paete inde groote achterkamer staende]...'. GAU transporten 1629, f. 849, pp.252-253.
- 65 Deze katholieke schuilkerk kwam in 1655 gereed. Het terrein beslaat het gedeelte vanaf het midden van de Dorstige Hartsteeg tot achter Oudegracht 288 (afb. 1). In 1842 verrijst op dezelfde plaats het Dorstige Harthof. Thoomes, ABKU 1926-1972, pp. 83-86.
- 66 Gemout graan vormt het hoofdbestanddeel van bier. Van het aan de overzijde gelegen stuk Oudegracht is bekend dat daar van de 14de tot en met de 17de eeuw de graanhandel geconcentreerd was ('koornmarkt'). Zo is in Oudegracht 229 (nu Zwaansteeg 11) een forse oven gevonden, mogelijk bestemd voor het mouten of eesten. Klück, ABKU 1989, pp. 105-121. Voor de genoemde koopman zijn resp. een mandenmaker en een voormalige burgemeester van Rhenen eigenaar van Oudegracht 288 (beide zijn ook bewoner). De huisnaam 'De Suyckermolen' geeft helaas geen zicht op het eerdere gebruik van het huis. Deze naam kan alleen afkomstig zijn van een eigenaar vóór 1650 die bezittingen in Zuid-Amerika had en daar rietsuiker verwerkte. Na de (graan)koopman volgen een wijnkoopman en een kruidenier. Vanaf de 18de eeuw blijft het voorhuis van het pand als winkel fungeren (voornamelijk apotheek). Alberts 1998, deel I, pp. 10-14.
- 67 Alleen boven de gang en boven de begane grond van het achterzijhuis bleven de sleutelstukken intact.
- 68 Volgens systeem Luyx in 1964 nog aanwezig (UDS).
- 69 Acte uit 1817 in bezit van dhr. Dijkhuis.
- 70 Diverse bouwtekeningen in Het Utrechts Archief en in bezit van de eigenaar dhr. Dijkhuis.
- 71 De gevel uit machinale steen met meebuigende rollaag is te dateren in de jaren '50 van de 20ste eeuw (Delftse school). Het is niet bekend wanneer het dak is verwijderd.
- 72 De belangrijkste bronnen hiervoor vormden alle delen van de ABKU en Dolfin e.a. 1989.
- 73 Alberts 1998, deel I, pp. 50-68.
- 74 Het gaat hierbij nadrukkelijk wel om zogeheten 'diepe huizen'. Brede huizen met een dwarskap komen langs de Oudegracht niet voor tot ongeveer 1600.
- 75 Dit onderzoek werd uitgevoerd door bestudering van de kadastrale minuut, luchtfoto's in combinatie met een inventarisatierondgang en vond plaats in het najaar van 1996 (B.J.M. Klück en auteur).
- 76 Een oplossing voor het ruimtegebrek wordt bijvoorbeeld gevonden in het overbouwen van de loskade (Donkere Gaard).
- 77 Deze terminologie is ontleend aan Meischke 1969, onder andere p. 277.
- 78 Dit betekent inclusief zijhuizen en tot de volle hoogte.
- 79 Aangezien de omvang van de houten voorgangers van het achterhuis en het achterzijhuis niet bekend is, zou Oudegracht 288 al in de eerste fase meer opslagmogelijkheid gehad kunnen hebben. De snelle mate van verstening na de diverse stadsbranden lijkt er echter op te wijzen dat men koopwaar bij voorkeur in een brandveilig stenen pakhuis onderbracht.
- 80 Kelders voorzien van houten balklagen zijn zeldzaam langs de Oudegracht.
- 81 H. Hundertmark in: *Het stenen geheugen, 25 jaar archeologie en bouwhistorie in Utrecht*, Amsterdam/Utrecht 1997, pp. 43 en 51-52. Hij stelt het begin van kelders op 1150.
- 82 Leeuwarden heeft ook enkele werfkelders.
- 83 Alberts 1998, deel I, p.61.
- 84 Oudegracht 114 bezat al in circa 1295 een sporenkap op een borstwerping. H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Delft 1989, p. 77.
- 85 Dit koopmanshuis is echter bij het teruglopen van de handel na de 18de eeuw 'afgetopt'. Oorspronkelijk bezat het een opslagoppervlak van zo'n 830 m².
- 86 Alberts 1998, deel I, p. 56.
- 87 Oudegracht 53-55. Kipp ABKU 1989, pp. 83-46.
- 88 Zo heeft Oudegracht 179 een houten voorgevel gehad en kan het tot de grotere koopmanshuizen worden gerekend. B.J.M. Klück in ABKU 1986, p. 219-225.
- 89 Dit is waar de huizentypologie van Meischke en Temminck Groll ver uiteenloopt. Het feit dat nog in de 17de eeuw stenen voorgevels vervangen werden door houten bewijst het gelijk van Meischke. Meischke 1969; C.L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen in Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden*, Den Haag 1963; Kolman in: Hausbau 1990, pp. 283-292.
- 90 R. Meischke, *De gotische bouwtraditie*, Amersfoort 1988, p. 264.
- 91 In Utrecht zijn spaarnissen in de voorgevel vooral toegepast bij schijngevens. Zie het gedeelte over de voorgevel.
- 92 Bijvoorbeeld Oudegracht 113. Klück ABKU 1985, pp. 197-204.
- 93 Alberts 1998, deel I, p. 31.
- 94 Temminck Groll geeft bij de meeste reconstructieschetsen geen scheidingswand en maar één schouw aan. Temminck Groll 1963, hoofdstuk 4-6. Bij nader onderzoek in deze panden bleken deze gegevens soms niet juist te zijn. Zie ABKU bij bijvoorbeeld Oudegracht 99 en 114.
- 95 In de terminologie van Meischke resp. de zaal en de binnenhaard. Meischke 1969, pp. 40-47.
- 96 Alberts 1998, deel I, p. 31.
- 97 Bijvoorbeeld Zeedijk 1 in Amsterdam. Meischke 1969, pp. 217-218.
- 98 Brugman e.a. 1995, pp. 36 en 114.
- 99 Hierdoor waren hijsbalken in de voorgevel niet nodig. In enkele panden zijn inwendige hijsinstallaties uit de 18de eeuw aangetroffen.
- 100 Alberts 1998, deel I, pp. 30-32, 49 en 68.

Het Straatje van Johannes Vermeer: Nieuwe Langendijk 22-26?

Een kunsthistorische visie op een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek

Kees Kaldenbach

Op het eerste gezicht lijkt er over de gebouwen, afgebeeld op het beroemde schilderij *Het Straatje* van Johannes Vermeer (1632-1675, zie afb. 1) niet zo heel veel bijzonders te vertellen: we zien een aantrekkelijk schilderij van een straatje met wat oude huizen.¹ Vergeleken met *Het Gezicht op Delft* (ca. 1660, Mauritshuis, Den Haag) is er maar weinig geschreven over *Het Straatje*, '...dit schilderij dat in zijn ingetogenheid een rijk scala van emoties weet op te roepen...'² en '...de schoonheid van het dagelijks leven...'³ bezingt.

Maar hoe langer men kijkt, hoe meer er aan te ontdekken valt op minstens twee manieren: als een schilderij dat bestaat uit zeer zorgvuldig geschilderde lagen olieverf op doek⁴ en als een documentaire van laat-middeleeuwse architectuur. Dit artikel belicht vooral de documentaire waarde en onderzoekt de vraag of de Delftse lokatie in 1982 inderdaad is vastgesteld. Aan het einde van dit artikel wordt wat dat betreft een balans opgemaakt.⁵

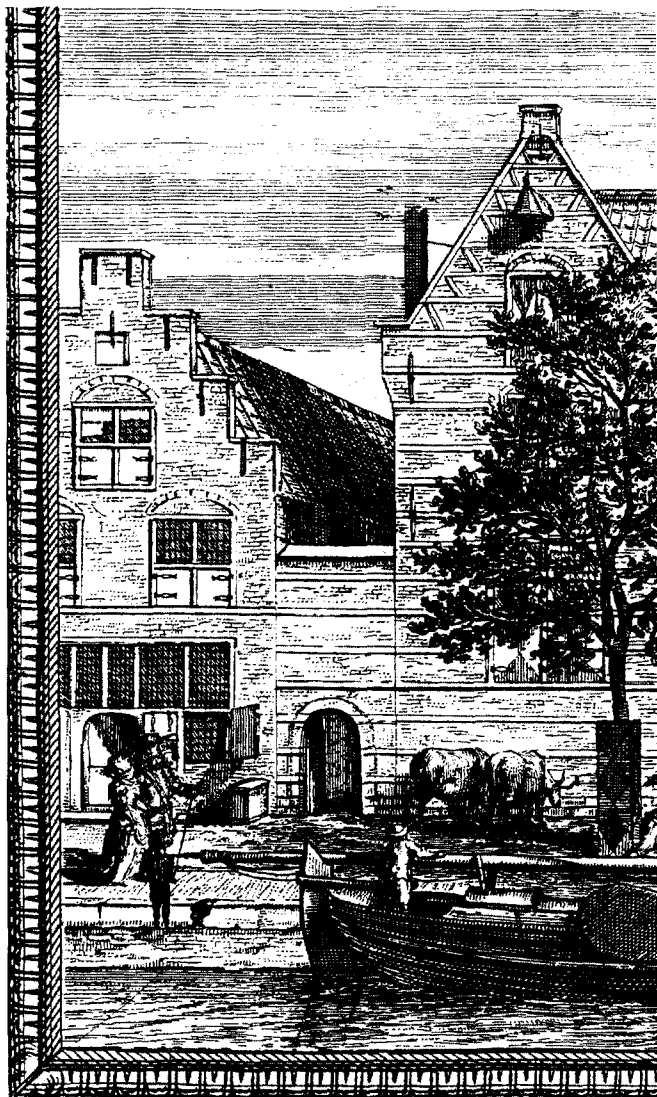
Afb. 1. Johannes Vermeer, *Het Straatje*. Olieverf op doek, 53,5 x 43,5 cm., ca. 1657-1658, Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. A 2860.

We kijken naar *Het Straatje* vanaf een hoogte van ongeveer 2,5 meter boven het niveau van de straat. Het gezichtspunt is gekozen op een afstand van ongeveer 17 à 20 meter.⁶ De schilder toont deze huizen recht van voren en heeft er dus voor gekozen dieptewerking en perspectief te minimaliseren. Rechts zien we een flink stuk van een voorgevel van een huis en geheel links een fragment van een huis. Midden achteraan zien we nog enkele delen van andere huizen. Het lijkt alsof de afbeelding met name aan de rechterkant en de bovenzijde vrij willekeurig is afgesneden, als een moderne foto.⁷ Vermeer wilde de compositie van de reeks diagonalen linksboven en serie rechthoeken elders op het schilderij echter precies zo hebben, want er is later geen centimeter van het doek verloren gegaan. Röntgenfoto's laten zien dat het doek compleet is. Op een andere manier kun je ook zeggen dat Vermeer onze verbeeldingskracht losmaakt: het schilderij loopt als het ware buiten de lijst door.⁸

Rechts zien we het hoofdonderwerp: een eenvoudig, wat in verval verkerend huis dat (gezien de bouwstijl) dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw.⁹ Horizontale en verticale lijnen domineren, niet alleen in het houtwerk, in het zandsteen, de muurankers en het steeds herhaalde patroon van het glas in lood, maar vooral in de bakstenen en de voegen. De trapgevel van het huis is niet van het gebruikelijke soort klimmende treden voorzien, maar van een bijzondere soort klimmende kantelen, een weinig voorkomende gothische variëteit¹⁰ die ons doet denken aan fortificaties en kastelen. In het huidige Delft is er geen voorbeeld van zo'n gevel behouden gebleven. De Historisch-Topografische Atlas van het Delftse Gemeentearchief bewaart slechts één oorspronkelijke afbeelding van dit soort architectuur (afb. 2).¹¹

De gevel van het huis bestaat voornamelijk uit baksteen metselwerk.¹² In Nederland was het in de laat-middeleeuwse tijd, zelfs tot aan 1660 of 1670, gebruikelijk de muren te metselen uit bakstenen en kalkmortel en daarna de muur geheel te schilderen met rode oker. Vervolgens werden de horizontale en verticale lijnen van het voegwerk in dunne lijnen overgeschilderd met witte verf, met als resultaat een uniform uitziende muur. Deze aanpak verdoezelde de ongelijke kleuren, afmetingen en vormen die het resultaat waren van een onvolkomen baksteen-manufactuur.¹³

Ook was het gebruikelijk om alle zandsteen in de gevel in een gelijke zandsteenkleur te schilderen. Vaak werd die kleur

Afb. 2. Coenraed Decker, gravure. Detail van een huis met klimmende kantelen, gravure met het opschrift 'Het Oude Gasthuis' in D. van Bleyswijk, *Beschryvinge der stad Delft*, 1667/1680. Privécollectie.

voortgezet in het schilderwerk van het houtwerk in de ramen. In dit schilderij van Vermeer is het niet duidelijk of er geschilderd hout is afgebeeld. Het houtwerk is in ieder geval heel eenvoudig, en heeft boven de deur twee peerkraal-ornamenten.¹⁴ De voordeur draait zoals altijd naar binnen. Het niveau van de voorkamer lijkt voorbij de stenen drempel iets lager te liggen dan dat van de straat. Vóór het huis zien we twee zitbanken, gemaakt van houten planken. Deze banken staan op een met hardsteen betegelde stoep die fungeert als een voortzetting van de privéruimte op straat.

Vermeer laat zien dat het onderste gedeelte van de huizen en poortjes op een wat ruwe manier jaar na jaar werden gewit met vele lagen kalk. Een aantal losse, deels verzakte bakstenen in de bovenstukken van de poortjes zijn hier en daar individueel

zichtbaar onder die dikke lagen kalk. De kalk bij de zitbank is wat vervuild en ook elders is het witwerk aangetast door straatvuil. De witgeschilderde muur is overigens een van de onderdelen van het schilderij die het duidelijkst emoties kunnen oproepen: Herkenning? Ontroering? Vertedering over de opgegeven strijd tegen de tand des tijds? De witte verf heeft ook in het geheel van de compositie zijn functie. Toetsen witte verf in de muur worden door Vermeer voortgezet in elk van de vier figuren op het schilderij.

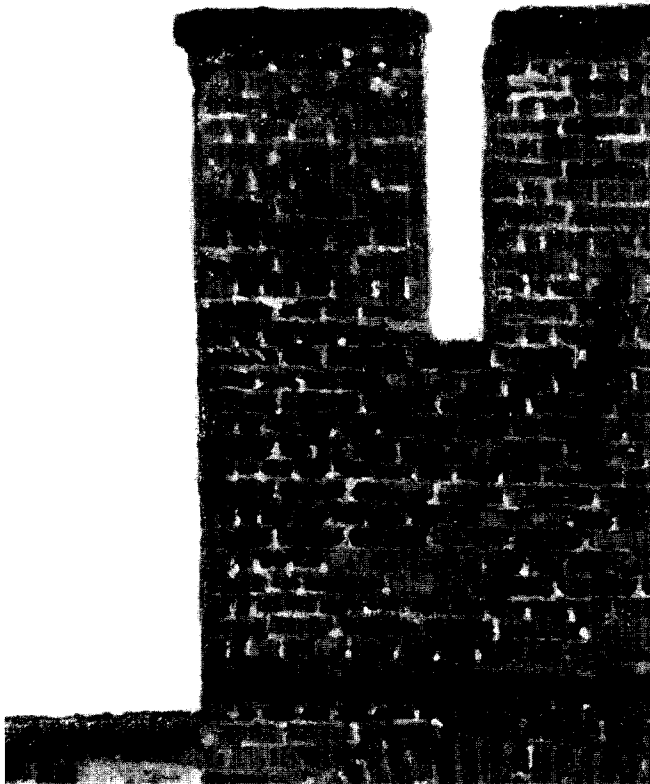
Het metselwerk boven de poortjes is in slechte staat omdat het regenwater daar vrij spel heeft gekregen sinds de afdekking grotendeels is verdwenen. Bovenaan het huis, ter hoogte van de trapgevel, is een betere voorziening getroffen om dat soort schade tegen te gaan. De afdekkingen van zandstenen platen moeten daar voorkomen dat het regenwater in het metselwerk doordringt. Zandsteen werd tegen aanzienlijke kosten van over de grens aangevoerd en is vaak gebruikt om visueel maat en ritme aan te geven in muren van grote en belangrijke gebouwen; men spreekt dan van speklagen. In *Het Straatje* zien we op het rechter huis, net boven de top van de spitsboog boven de deur geen speklagen, maar een smalle horizontale zandstenen waterlijst. Hogerop in de gevel is er nog een waterlijst aangebracht. Beide dienen om het regenwater zoveel mogelijk van de gevel af te houden en naar de straat te laten druipen. Het is mogelijk dat de hele voorgevel om die reden ook wat naar voren leunt, net als bij veel andere gevels van oude woonhuizen.

Bouwhistorici hebben in de loop der tijd een aantal bijzonderheden ontdekt in de architectuur op dit schilderij. Om te beginnen is uit de opbouw van de voorgevel af te leiden dat het huis een houtskelet had. In een latere fase, omstreeks 1450-1500 is de voorzijde van de voorgevel voorzien van een dunne nieuwe bakstenen gevel, met een dikte die gelijk is aan de lengte van één baksteen. Een muur van deze dikte heet 'steens werk' en het gebruikte metselverband is 'staand verband' (afb. 4). Een bewijs voor het bestaan van een houtskelet is onder andere af te lezen aan de muurdam naast het venster aan de linker zijde van de begane grond. Een dergelijke muurdam ter breedte van één steen (gelijk aan de dikte van de zijmuur), zou zonder houtskelet de zijdelingse druk onvoldoende kunnen opnemen en daardoor instortingsgevaar veroorzaken. Links van de deur zien we een muuranker dat dit deel van de muur aan een deel van het houtskelet vastzet. Rechts van de deur zien we géén muuranker; er zal daar dus een binnenmuur zijn die de bouw ter plekke verstevigt. We zien verder nog een muuranker linksboven, vlak boven de waterlijst. Dat anker was vastgezet in een houten muurplaat, die bovenaan op de gehele lengte van de zijmuur rustte. Aan die muurplaat waren de spanten van het dak gekoppeld. We zien tenslotte aan de zijmuur nog een lang muuranker, dat o.a. de zijdelingse druk van de ontlastingsboog in de voorgevel opving.¹⁵

Bouwhistorici herkennen verder de wijze waarop Vermeer de metselwerk-techniek afbeeldt. Ter linkerzijde zien zij aan de hoek op de eerste verdieping bijvoorbeeld een combinatie

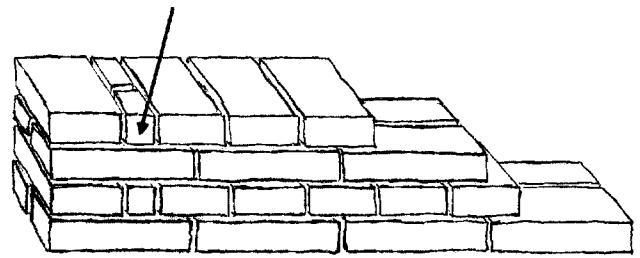
van metselwerk met een 'kop-klezoor' (zie pijl op afb. 4). Op de hoek ligt eerst de kopse kant van een baksteen waarvan het lange gedeelte in de zijmuur zit. Aan de voorkant zien we daarnaast een kwart-steen, de klezoor, en tenslotte zien we kopse kant van de volgende baksteen. Er boven en eronder zien we een baksteen over de volle lengte. De 'kop-klezoor' is een bepaalde bouwkundige oplossing in metselwerk in een hoek. Het brengt een patroon aan dat in de rest van de muur een regelmatig metselverband geeft.¹⁶

Afb. 3. Johannes Vermeer (detail van afb. 1) toont metselwerk in 'staand verband' met op de hoek de 'kop-klezoor' (zie de pijl op afb. 4).

Vermeer toont ook het glas in lood op een buitengewoon gedetailleerde, bijna documentaire manier. Elk venster heeft zijn eigen patroon dat overigens vergeleken kan worden met dat in andere Vermeer-schilderijen. Op de begane grond zien we glaasjes in de vorm van staande rechthoeken. Geheel bovenaan is er een afwisseling in de vorm van twee rijen driehoeken die een serie ruit-vormige glaasjes omvatten. In het venster boven de deur zijn de staande rechthoeken veel nauwer. Ze benadrukken de verticale aard van dit venster. Het valt ons hier pas goed op dat de begane grond van dit huis zeer hoog moet zijn.

Op de eerste verdieping (of moeten we zolder zeggen? – het Vlaamse woord 'het verdiep' lijkt hier het best op zijn plaats) zien we twee vensters met een andere variëteit glas in lood, namelijk bijna vierkante ruitjes die zijn gevat in nauwe verticale en horizontale streppen in de vorm van afgeplatte zes-

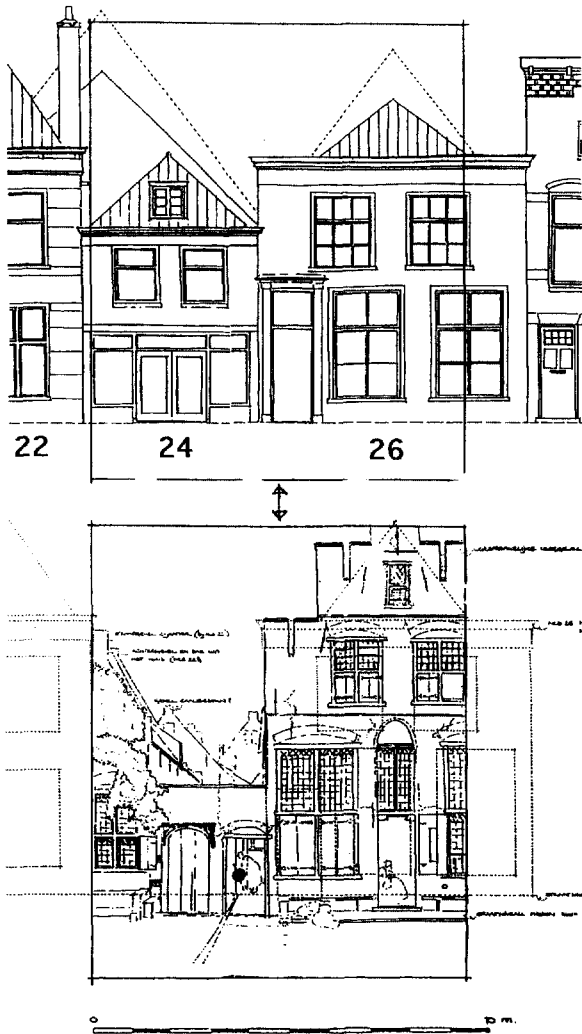
Afb. 4. Structuur van de voorgevel van no. 26. Deze muur is in 'steens werk' (ter dikte van de lengte van één baksteen); het gebruikte metselverband is 'staand verband'. De pijl wijst op de kop-klezoor. Schets door de auteur.

hoeken. De maatvoering is iets ruimer in het venster aan de rechterkant. Helemaal bovenaan zien we een kleine vliering. Het venster van de vliering heeft ruit-vormige glaasjes met diagonale loodstreppen en rondom driehoekige glasplaatjes. Eigenlijk observeren we helemaal geen ruitjes; we zien alleen een aanduiding van het door verwerking ontstane lood-oxide. Deze witte uitslag die Vermeer schilderde op de loodstreppen wijst op ouderdom van de vensters. De loodstreppen zijn minimaal weergegeven, in een ordelijk en afwisselend patroon, zonder dat het geheel mechanisch aandoet of met een liniaal lijkt te zijn getrokken.

Links van het midden van het schilderij zien we twee stegen of sloppen, in Delft ook wel 'poort' genaamd.¹⁷ De rechter steeg schijnt aan de straatzijde helemaal geen deur te hebben. We kijken daardoor in de intieme wereld achter in die steeg, die zich achteraan ter linkerzijde L-vormig verbreedt. Dat erf geeft toegang tot een overdekte ruimte met een deur (links) en een venster (rechts). De naastliggende steeg, die dientengevolge korter moet zijn, heeft een afgesloten deur die in twee kleuren beschilderd is met kruisende diagonalen. Boven die deur is een miniem houten afdakje te zien.

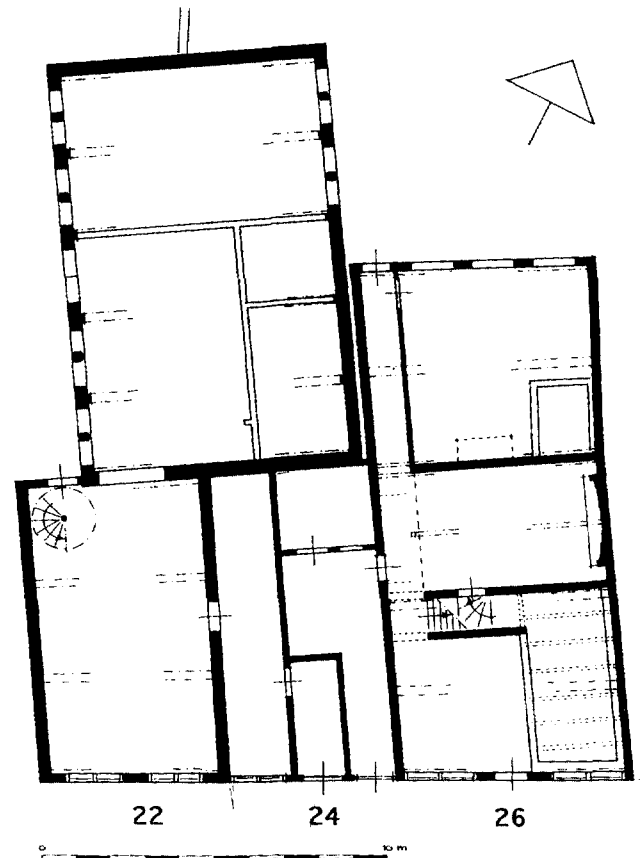
Helemaal links staat niet, zoals we in eerste instantie menen te zien, de voorgevel van het naastliggende huis, maar de gevel van een bij dat huis horende aanbouw met een aflopend schuin dak. Er is verder groen gebladerte te zien van een klimop of een wijnrank. Groene verf werd door kunstschilders samengesteld door blauw en geel pigment te mengen. Het geschilderde groen van het gebladerte is in de loop der eeuwen echter blauwig geworden door chemische afbraak van het gele pigment. Een driehoek van een bewolkte blauwe lucht wordt uitgespaard door de perspectivische lijnen van de omringende daken. De lijnen van linksboven naar rechtsonder leiden het oog naar een groep huizen in de verte, maar het mentaal construeren van een mogelijke plattegrond is op het eerste oog niet gemakkelijk. Ook de gebogen vorm bovenaan een gevel op het tweede plan is niet goed te duiden. Kan het een nok of een schoorsteen zijn? In de verte zien we weer zoets als klimop, die groeit tegen een gevel van een huis aan een er achter liggende straat.

Wim Weve, die sinds 1987 als bouwhistoricus werkt voor de stad Delft, was de eerste die – nog in zijn studietijd – bij een archeologisch onderzoek aan de panden Nieuwe Langendijk nrs. 22, 24 en 26 een brainwave kreeg en de mogelijke Vermeer-connectie legde.¹⁸ Weve maakte in het voorjaar van 1982 deel uit van het team van deskundigen dat de genoemde gebouwen aan de Nieuwe Langendijk bestudeerde. Aanleiding was de voorgenomen sloop om daar plaats te maken voor een bejaardentehuis. Tijdens en na de sloop van de muren kwam een stelsel van muren en funderingen uit ver-

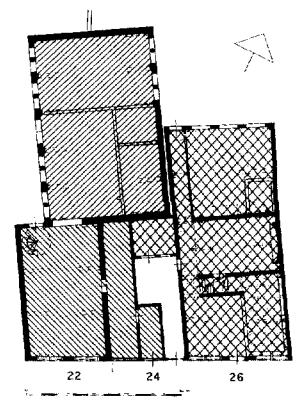
Afb. 5. Opstand-tekening van de 17de eeuwse situatie van Nieuwe Langendijk nrs 22-26, vergeleken met Het Straatje, uit C.J. van Haafden, *Nieuwe Langendijk Delft* (1987) II, 350-351.

schillende bouwperiodes aan het licht. Deze muren, balken, funderingen en andere sporen werden nauwgezet beschreven en gedocumenteerd. Weve zag ook ná bestudering van alle gegevens in het geheel sterke aanwijzingen voor de lokatie van *Het Straatje*.

Afb. 6. Plattegrond als reconstructie van de 17de eeuwse situatie van Nieuwe Langendijk nrs. 22-26, voor ca. 95% gebaseerd op opmetingen. Tekening door C.J. van Haafden uit genoemd boek, II, 350. Rechtsonder een versie die de drie domeinen benadrukt.

Claes Joris van Haafden, lid van het voornoemde team, publiceerde de documentatie van dit onderzoek in 1987 in een uiterst gedetailleerd, driedelig rapport.¹⁹ In die publicatie is in sterke mate verband gelegd tussen wat men bovengronds aantroef en hetgeen in de fundamenteën af te lezen was. In zijn rapport vinden wij vele plattegronden van de genoemde huizen, zoals ze zich in de loop der eeuwen hebben ontwikkeld. Ook maakte hij een reconstructie-plattegrond van de zeventiende-eeuwse situatie van de huizen Nieuwe Langendijk nrs. 22-26, dat op tal van punten een samenhang vertoont met *Het Straatje* (afb. 6, vergelijk met afb. 1). Om met hen mee te denken ('for the sake of the argument') nemen we voorlopig even aan dat Weve en Van Haafden gelijk hebben. Of dat zo is, zal aan het eind blij-

ken, bij de uitgebreide vergelijking tussen documentatie en schilderij.²⁰ Van Haaften's plattegrond (afb. 6) toont het resultaat van de genoemde bouwkundige en stads-archeologische opname uit 1982 en geeft de ruimtelijke situatie, die bij Vermeer lastig leesbaar is, met een verrassende helderheid weer.

Een andere tekening van Van Haaften, ditmaal het vooraanzicht in opstand (afb. 5) toont een vergelijking van de situatie in ca. 1980 (boven) met die van *Het Straatje* van Vermeer (onder).²¹ De gestippelde lijn boven nr. 26 geeft de vorm aan van de oude kap van dat pand. De doorgetrokken lijn boven nr. 24 geeft de situatie anno 1982 aan van het dak aan van het zaalgebouw achter nr. 24. De stippellijn erboven geeft de vorm van het dak aan zoals die in de zestiende en zeventiende eeuw bestond. Op het onderste gedeelte zien we een lijntekening van *Het Straatje*. De stippellijnen geven de exacte plaats aan van de het pand nr. 26, waarbij ook opvalt dat het straatniveau is in de loop der eeuwen gestegen.²²

De plattegrond bevat voor 95% lijnen die tijdens de opgraving zijn aangetoond. De resterende lijnen die er door Van Haaften op basis van het Vermeer-schilderij bij zijn getekend betreffen de verdeling in stegen van de ruimte gelegen tussen de aanbouw van nr. 22 (het linkerhuis) en 26 (het rechterhuis) door middel van twee scheidingsmuren.

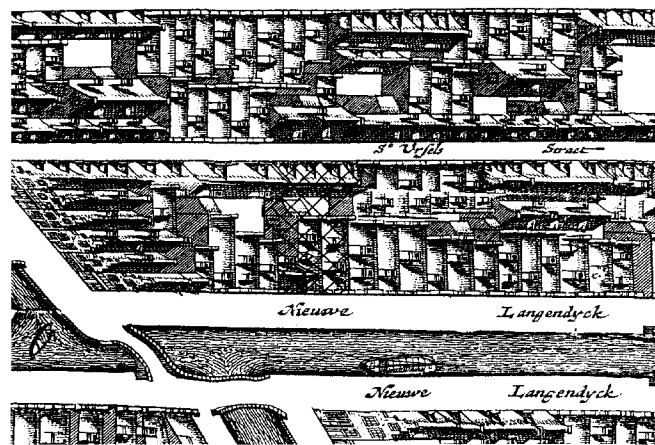
Wat betreft indeling van de oorspronkelijke voorgevel merkt Van Haaften op, dat in de vijftiende en de zestiende eeuw gangen nauwelijks voorkomen in woonhuizen. De deur lag gewoonlijk aan de straatzijde, bij bredere gevels in het midden van het huis. De situering van de onderkeldering, die in de zeventiende eeuw werd aangebracht, direkt onder de kamer aan de rechter zijde van het pand nr. 26, wijst sterk op een situatie met een deur in het midden.

Het stukje terrein tussen 22 en 26 was afgezien van mogelijke tussenmuren onbebouwd in de zeventiende eeuw. Het werd pas bebouwd rond 1830 als huis nr. 24. Van de erfafscheidingen die op deze plek stonden, en die de stegen vormden, is helaas geen fundering teruggevonden, omdat pand nr. 24 bij de bouw in ca. 1830 gedeeltelijk onderkelderd werd en de grond daar dus uitgegraven was. De erfafscheidingen van de stegen volgen (op de plattegrond – afb. 6) dus uitsluitend het patroon zoals dat bij Vermeer te zien is.

De haard van nr. 26 was gelegen in de woonkeuken van het huis ; dit hele vertrek werd ook wel 'binnenhaard' genoemd. De woonkeuken en het daar achter gelegen achterhuis waren de enige goed verwarmde kamers van dit huis. De voorkamer bleef onverwarmd.²³ In de woonkeuken zien we (op de plattegrond – afb. 6) de grote gebogen haard aan de rechterzijde ; sporen van de forse schouw zijn tijdens het onderzoek aangetroffen. Er boven liep het rookkanaal boven de schoorsteen. Op het Vermeer-schilderij zien we tussen de kantelen rechtsboven een stuk van de schoorsteen, hetgeen wijst op een haard aan die zijde van het huis.

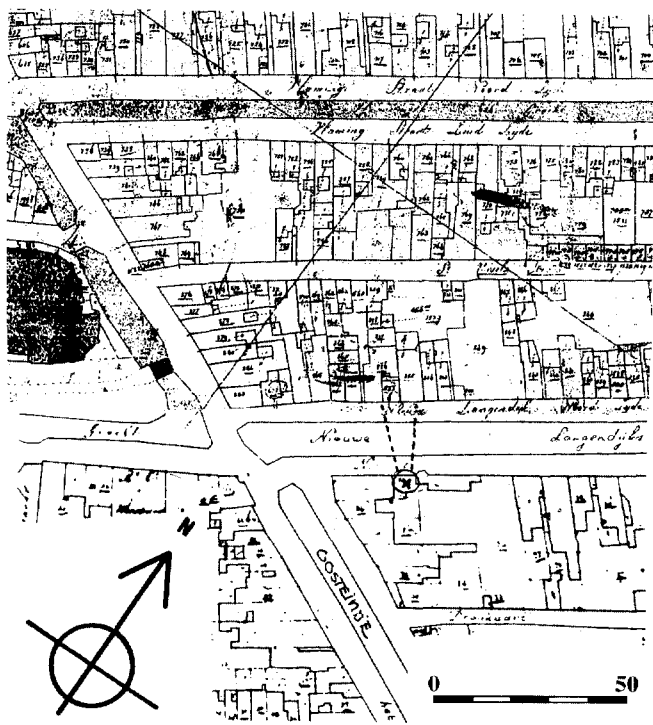
De keuken van nr. 26 werd verlicht door een fors venster, dat hoog geplaatst was in de linker zijmuur, recht tegenover de stookplaats. Het bovenste deel van dit venster verlichtte mogelijk ook de 1e verdieping. In de muur zijn de sporen aangetroffen van dit grote zeventiende eeuwse drielichtvenster dat volop daglicht binnen liet omdat de naastliggende ruimte (tussen nrs. 22 en 26) afgezien van scheidingsmuurtjes onbebouwd was.²⁴ In de voorkamer van het huis schildert Vermeer – als wij goed naar het origineel kijken – een schijnsel van daglicht. Komt dat van achteren, van de keuken?²⁵

Achter nr. 26 lag een erf, dat doorliep naar de huizen aan de zuidzijde van de 'St. Ursuls-straet' (nu: Trompetstraat). Het achterhuis van pand nr. 22, dat qua type als 'zaalgebouw' (een huis zonder tussenmuren) wordt aangeduid, is op een

Afb. 7. Detail uit de Kaart Figuratief, 1675-1678. De stad Delft bestelde een ongehoord luxe, grote en gedetailleerde vogelvlucht-plattegrond om de status van de stad te helpen verhogen. De panden aan de Nieuwe Langendyck 22-26 zijn gearceerd. Reproductie uit Van Haaften, dl. III, p. 642. De St. Ursuls Straet heet nu Trompetstraat.

binnenterrein neergezet en de rooilijn is ten opzichte van nr. 22 naar rechts verschoven. Daardoor is kadastraal een zeer uitzonderlijke situatie ontstaan in het *niet* door brand aangestaste deel van Delft (zie afb. 10). Van dit zaalgebouw zien we bij Vermeer slechts een deel van de voorgevel en de helling van het dak. Als we de gedachtengang van Van Haaften c.s. blijven volgen heeft Vermeer dit dak een veel minder prominente plaats gegeven dan de werkelijkheid toonde: gevel en daklijst van het zaalgebouw zijn door Vermeer veel lager weergegeven en meer naar links geplaatst. Het was echter het dak van nr. 22 dat voor Weve in 1982 een eerste vonk voor een brainwave gaf. In dat dak ontdekte hij namelijk een knik, ter plaatse waar vroeger zich de aanbouw (de 'zijkamer') bevond, die geheel links op het Vermeer-schilderij te zien is. In de zijmuur van nr. 22 was in het onderzoek nog een opening aan te wijzen die ooit toegang gaf van de voorkamer naar de zijkamer (de aanbouw). De door Vermeer geschilderde bebouwing is karakteristiek voor deze plek, met name wat betreft pand nr. 22 en het er achter liggende zaalgebouw.

Afb. 8. Detail uit de Kadastrale Minuut, 1832. Deze kaart is de eerste die zeer nauwkeurig met driehoeksmetingen werd samengesteld ten behoeve van het Kadaster en de belastingheffing. Reproductie uit Van Haafden, III, 644. Toegevoegd door Kaldenbach: noordpijl, schaalaauiding, standpunt Vermeer (x) en beeldhoek (stippellijn).

De *Kaart Figuratief* van 1675-1678 toont de bebouwing aan de St Ursuls-straet parallel aan die straat (afb. 7). Die kaart is vrij precies maar kent evenwel zijn beperkingen.²⁶ We mogen het daarom slechts als een aanwijzing en niet als bewijsmateriaal opvatten. Op de eerste zeer nauwkeurige kaart, de Kadastrale Minuut-plattegrond van 1832, zijn de hier genoemde panden in de Trompetstraat reeds afgebroken (afb. 8). Er werden in de achttiende eeuw in Delft veel huizen afgebroken om belastingheffing te ontwijken.

Spiegelsymmetrie?

Als we het schilderij nader bestuderen komen er steeds meer bijzonderheden naar voren. We verlaten nu even de bouwkundige metingen en concentreren ons op het schilderij van Vermeer.

Het patroon van de straatstenen volgt niet de normale lijnen van het centraalperspectief. Die lijnen horen ordelijk samen te komen in het centrale verdwijnpunt op het schilderij, dat iets boven het centrale kruis van het grootste venster ligt, in het verlengde van de lijn van de schrobgoot. Vermeer heeft zijn gele lijnen van de straatstenen met zeer dunne verf heel losjes, bijna trillend aangebracht over een grijsblauwe ondergrond. Het perspectief is daar een beetje vreemd, maar toch

stelt zijn verpatroon ons in staat de ongelijkmatig gelegele straatstenen goed waar te nemen. Hij heeft een soort 'steno-grafie' gebruikt. Rechts overheersen gele klinkers; links zien wij een iets blauwere steensoort.

Het rechter gebouw, nr. 26, is overwegend maar niet geheel symmetrisch. De muurdammen ter linker- en rechterzijde van de deur zijn duidelijk van verschillende breedte. De kruisko-zijnen op de begane grond, links en rechts van de deur, zijn ook nog eens verschillend van hoogte, want het gehele rechter venster is hoger geplaatst. De spitsboog boven de deur komt niet precies uit in de centrale as van de gevel. Op de boven-verdieping zijn kruisvensters met luiken en glas-in-lood te zien; beide luiken aan de linkerzijde zijn gesloten. De ramen rechts zijn echter breder (dat zien we aan het glas in lood) omdat het huis ook daar asymmetrisch is. Rechts boven zien we slechts één gesloten luik van het volgende paar luiken. Het luik geheel rechts is open, hetgeen een visuele afwisseling geeft.²⁷ Helemaal bovenaan schijnt de symmetrie hersteld te zijn, maar rechts is nog een stukje van een schoorsteen te zien in de spleet tussen de kantelen.

Bij Vermeer zijn beide groene luiken gesloten op de begane grond. Het rechter luik, dat geopend is, is duidelijk smaller aan de linkerzijde. Dat wijst op een smaller formaat venster. Dat is echter in tegenspraak met het venster op de eerste etage dat daar juist breder is. Het gebruik van de rode kleur aan de binnenzijde van het luik geeft een visuele eenheid met de rest van de bakstenen muur en bevordert de samenhang binnen het schilderij.

In de menselijke waarneming is spiegelsymmetrie van groot belang. Vermeer heeft bij het portretteren van dit huis wat betreft spiegelsymmetrie afwijkingen overgenomen óf deze afwijkingen op eigen initiatief aangedikt. Wij weten niet in hoeverre is de compositie van dit schilderij door Vermeer is aangepast. Hoe het ook zij, het geheel werkt betoverend omdat wij onbewust of bewust registreren dat er iets niet helemaal klopt. En we blijven kijken. Een van de meest sprekende niet-symmetrische elementen is de ontlastingsboog boven de grote vensters op de begane grond. Links begint de ontlastingsboog waar die hoort, namelijk in de zeer dunne muurdam. Maar die zelfde boog eindigt rechts, vlak bij de voordeur, ca. 15 cm. te vroeg. Schilderde Vermeer hier een visuele truc of geeft hij een documentair stukje verbouwing weer, waarbij ter wille van een vergroot kruisvenster ooit een stuk muurdam is gesloopt? Dat laatste is zeker niet onmogelijk. Bij het rechter venster begint de ontlastingsboog wél daar waar hij bouwkundig thuishoort.

In 1658 schilderde Pieter de Hoogh, die zich op dat moment in Delft gevestigd had, een aantal schilderijen van binnenhofjes met doorkijkjes naar de straat. Vermeer kende die werken en zal getracht hebben De Hoogh te overtreffen. Meestal schildert De Hoogh de bakstenen van straat en muren heel nauwgezet, stuk voor stuk. Vermeer laat eerder een impressie van een bakstenen muur zien. Hij toont niet ieder steentje maar kiest voor een incomplete afbeelding die de menselijke waarneming aanspoort

tot een visuele reconstructie. Dit omzetten van visuele hints in een samenhangend beeld vormt een beloning op zich. Vermeer toont in dit werk en op vele andere schilderijen een ongehoord inzicht in visuele vertaling van een incompleet plaatje, hoe wij vlekjes verf omzetten in een herkenbare voorstelling.

Een aantal van de hier boven beschreven bijzonderheden in de architectuur van *Het Straatje* werden al beschreven door de kunsthistoricus Wheelock. Aan de ene kant vermoedt Wheelock dat het een portret van een echt huis is, maar afmetingen en kleurenschema's werden volgens hem mogelijk veranderd door Vermeer. Op het schilderij is echter belangrijk documentair bewijsmateriaal te vinden dat dit een portret was van een bestaand huis. Dit werd door Wheelock en anderen tot nu toe over het hoofd gezien. Vermeer heeft verval getoond in de gevel van een oud huis met scheuren en provisorische reparaties waarbij (als wij onszelf toestaan te speculeren) vanitas-symboliek mogelijk een rol speelt. Bouwkundige specialisten van de Technische Universiteit Delft hebben echter reeds opgemerkt en gerapporteerd dat deze scheuren niet zomaar door Vermeer zijn gefantaseerd, maar logische spanningslijnen volgen, die niet bekend kunnen zijn aan een leek.²⁸ Dit wijst opnieuw op een nauwkeurige studie van een bestaand huis, wat niet wegneemt dat Vermeer delen van zijn schilderij toch met enige artistieke vrijheid kon componeren.²⁹

Er heerst stilte in de atmosfeer. Een intiem familietafeel is geportretteerd. Het is in zijn roerloosheid bijna een stilleven. De vrouw die in de deuropening zit, concentreert zich op haar handwerk.³⁰ Twee kinderen, een jongen en een meisje, knielen neer en gaan eveneens geheel op in hun kinderspel.³¹ We keren terug naar het onderwerp van de lokatie in Delft.

Voldersgracht?

Een meid giet water uit in een schrobgoot aan het einde van de rechter steeg. We weten het gevolg van deze actie. Het water zal langzaam langs de goot sijpelen en de straat oversteken naar ons toe. Deze schrobgoot laat ons zien dat dit straatje aan een gracht ligt die parallel loopt met de straat. Omdat auteurs over Vermeer in de jaren 1950 tot 1970 reeds documenten met de adressen van Vermeer's woonhuizen kenden, was voor hen de link snel gelegd. Die auteurs wezen op de situatie aan de Voldersgracht, zoals gezien uit de achterkant van de herberg Mechelen.³² Mechelen was een fors gebouw, dat met de voorgevel gelegen aan het Marktveld. Het was in 1641 met een zware hypotheek gekocht door Vermeer's vader. Johannes Vermeer woonde er als jongeman tot ongeveer zijn veertiende verjaardag, of mogelijk zelfs nog een paar jaar langer.³³ De herberg Mechelen was net als alle naastliggende panden aan de achterzijde direkt aan het water gelegen. Mechelen is jammer genoeg een eeuw geleden afgebroken, als enige huis in het blok. Ook het huis waar Vermeer later met zijn vrouw, kinderen en schoonmoeder woonde is afgebroken.

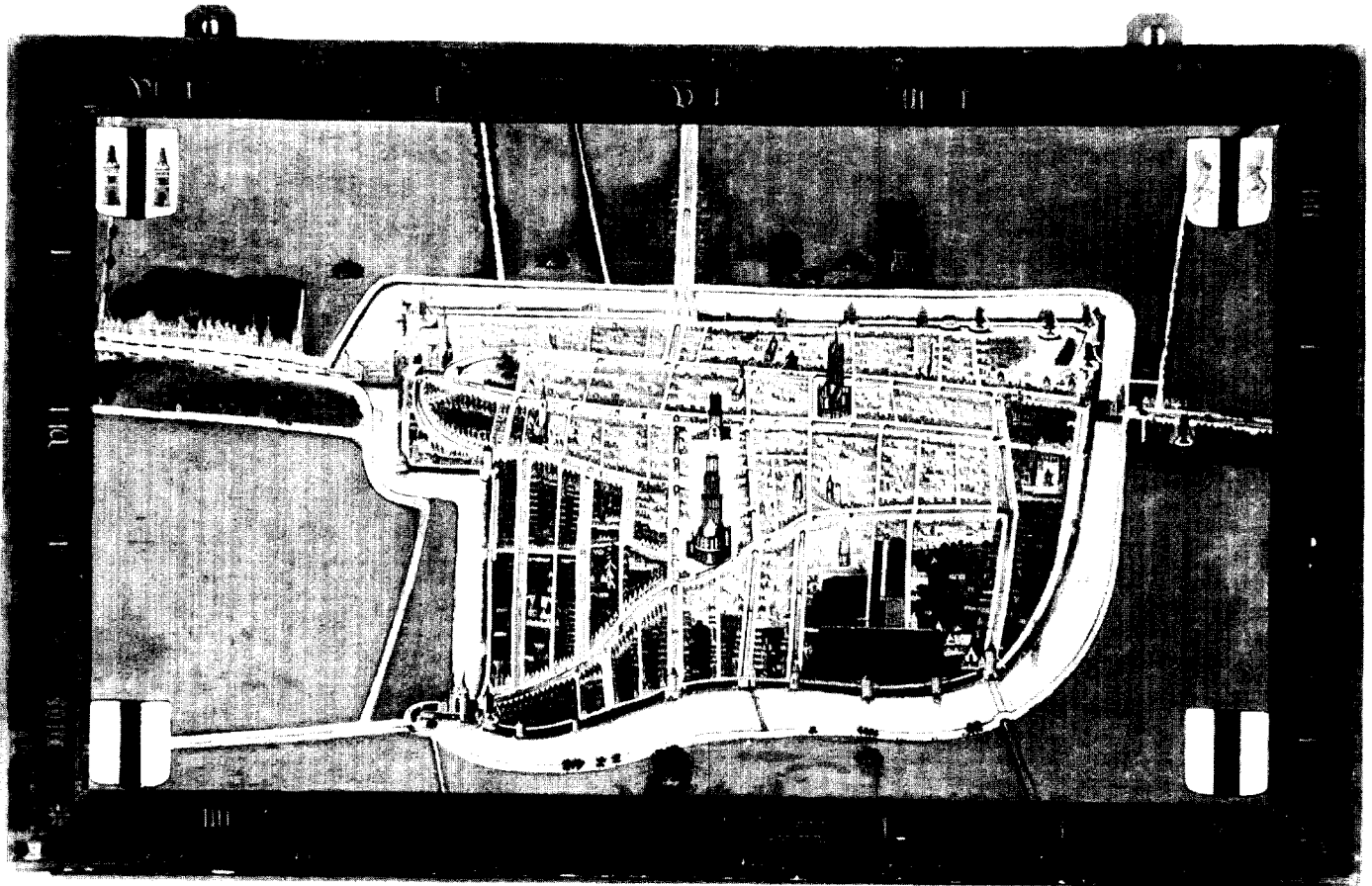
Swillens (1950) veronderstelde dat hier een huis werd afgebeeld dat spoedig plaats zou maken voor het gebouw van het St. Lucas Gilde. Dit is echter onjuist.³⁴ Aan de Voldersgracht werden geen huizen afgebroken maar werd een kapel van het Oude Mannen huis in 1661 or 1662 verbouwd om plaats te bieden aan het Gilde.³⁵

Van doorslaggevend belang is echter dat de Grote Brand van 1536, die in totaal 4/5 van Delft in de as legde, ook alle huizen aan de Voldersgracht trof (afb. 10). Het rechter huis op *Het Straatje* kan nauwelijks na dat jaar zijn gebouwd, gezien de architectuur en de staat waarin het zich bevindt. De scène toont dus niet huizen aan de Voldersgracht. Maar welke gebouwen dan wel? Wheelock (1995) schrijft dat de plek van *Het Straatje* nooit gevonden is en de kans klein is dat hij ooit gevonden zal worden.³⁶ Tientallen gebouwen zijn in de loop der decennia aangewezen, en zo heftig – maar op zo weinig grond – verdedigd dat het onderwerp momenteel zeer kritisch wordt benaderd.³⁷ Voor één lokatie is gezien het archeologische en bouwhistorische onderzoek van 1982 echter een vrijwel sluitende bewijsvoering mogelijk, die hierna puntsgewijs wordt gepresenteerd.

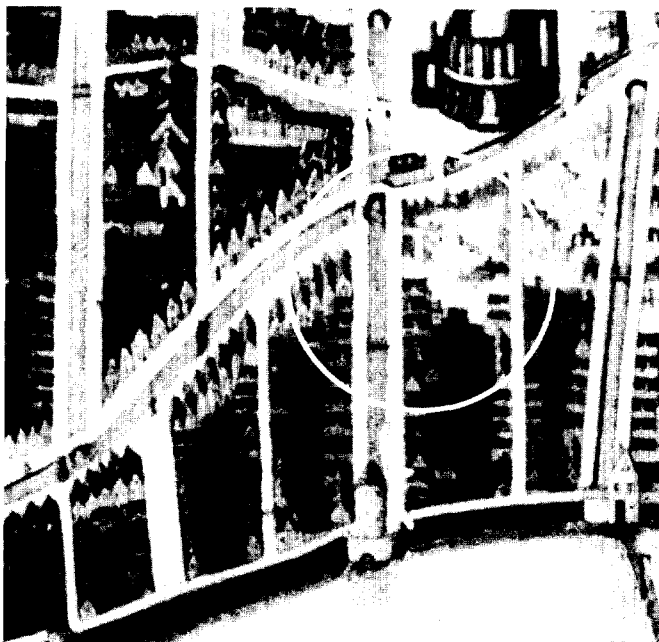

Afb. 9. Huidige stand van zaken van *Het Straatje*. Foto door Kaldenbach, zomer 1999.

Afb. 10. Anoniem. Vogelvluchtschilderij van de plattegrond van de stad Delft na de brand van 1536, Stedelijk museum Het Prinsenhof, Delft, inv. PDS 114. Olieverf op paneel, 92 x 165 cm. Aangeduid is Nieuwe Langendijk 26. Het noorden ligt rechtsonder.

Nieuwe Langendijk 22-26: een vergelijking van het archeologische en bouwhistorische onderzoek met Vermeers schilderij.

De bovenstaande tekst wijst hier en daar al een bepaalde kant op. Het wordt nu tijd een balans op te maken, die grotendeels ontleend is aan Weve en Van Haften c.s. Dat gebeurt deels recapitulerend, deels preciserend. De gekozen volgorde heeft geen betekenis.

V. staat voor Vermeer; D. staat voor Documentatie.

I Bouwjaar

V. Vermeer toont volgens bouwhistorici rechts een huis met een stenen gevel uit de tweede helft van de vijftiende eeuw of het eerste begin van de zestiende eeuw (c.1450-1525). De deur ligt in het midden.

D. Nieuwe Langendijk 26 ligt net in het gebied dat gespaard bleef bij de grote brand van 1536. De bouwgeschiedenis van nr. 26 gaat (qua fundamenten en houten wanden) terug tot de veertiende eeuw; een stenen gevel verscheen in de 2e helft van de vijftiende eeuw. Er was een gevel-ordonnantie met een deur in het midden.

2 Breedte

V. Vermeer toont een huis dat 28 rood geschilderde bakstenen breed is.

D. Opgemeten stenen in het fundament van de voorgevel van het pand nr. 26 zijn 22 cm. breed. We tellen bij Vermeer 28 stenen van 22 cm. + 1 1/2 cm. voeg = totaal 6.58 meter. Dit stemt in grote lijnen overeen met de breedte van de Nieuwe Langendijk nr. 26, namelijk 6,83 meter.³⁸ Weve noteerde een kelder o.a. gevuld met puin, waaronder rood geschilderde bakstenen met witte voeg. De stenen waren deels standaard, rechthoekig van vorm, maar andere waren geprofileerd voor een hoek van de gevelopening en aangepast voor een boogvorm. De laatste moeten, gezien de rode en witte beschildering, de stenen zijn geweest van de boog bij de deuropening.

3 Hoogte

V. Vermeer toont een buitengewoon hoge kamer op de begane grond. Gegeven de overige maten is die kamer circa 4 meter hoog.

D. Pand nr. 26 had een dergelijke kamer. De vloer van de eerste verdieping (het 'verdiep' ofwel 'zolder') bevond zich op ca. 4 meter hoogte boven het straatniveau van de zeventiende eeuw. De binnenruimte van de begane grond was van vloer tot plafond eveneens ca. 4 meter, omdat de vloer slechts één plank dik was.

4 Bouwkundige bijzonderheden

V. Vermeer toont een muur met een bijzonder metselverband met kop-klezoor en een patroon van scheuren. Hij schildert een huis dat een houtskelet had en later als toevoeging een dunne stenen voorgevel kreeg.

D. Het pand nr. 26 had een houtskelet dat dateerde van rond 1450. Op het punt van de scheuren in de gevel omstreeks 1658 hebben wij geen andere documentatie dan die van Vermeer, maar restauratiedeskundigen lezen er een logisch samenhangend stelsel in, weergegeven op een documentaire, bouwkundig uiterst overtuigende wijze.

5 Situering en vorm van nr. 22 en het 'zaalgebouw' achter nr. 22

V. Vermeer toont geheel links een aanbouw (zijkamer), deel uitmakend van een niet afgebeeld groter huis. Op het binnenterrein toont Vermeer achter het huis nr. 22 een gebouw dat iets naar rechts verspringt. Gegeven deze identificatie en documentatie heeft Vermeer het dak van dit zaalgebouw sterk verkleind weergegeven.

D. Weve ontdekte in 1982 in het dak van nr. 22 de aanzet tot een knik. Die knik vormde het begin van het afdak van de door Vermeer getoonde zijkamer van nr. 22. De plattegronden van 22 t/m 26 spreken ook op dit punt voor zich.

Ook op de Kadastrale Minuut (1832) is een dergelijke opzet met een verschoven huis (het zaalgebouw) op een binnenterrein te zien; de rooilijn op dat tweede plan vormt een hoge uitzondering. Het later (ca. 1830) gebouwde pand op nr. 24 maakte dus gebruik van verscheidene grondstukken: de zijkamer van nr. 22, de kleine steeg van nr. 22 en de steeg naast nr. 26.

6 Een ongebruikelijke plattegrond van diverse panden

V. Vermeer moet, gegeven de bouwkundige details, een aantal oude panden hebben geschilderd in het niet door brand geteisterde oosten van de stad Delft.

D. Nr. 26 was met een breedte van 6,83 meter een ongebruikelijk breed type pand in dit oostelijk deel van Delft. De situering aan een gracht van dit pand van het juiste formaat mét een verschoven huis (het zaalgebouw) op een binnenterrein, mét een knik in het dak bij de zijkamer van nr. 22, én de twee daarnaast liggende stegen moet bij elkaar zeer uitzonderlijk zijn geweest.

7 Schrobgoot naast nr. 26

V. Vermeer toont een schrobgoot die zich over straat voortzet en dus op een gracht uitkomt.

D. Nieuwe Langendijk nrs. 22 t/m 26 waren gelegen aan een (in 1899 gedempte) gracht.

8 Schoorsteen

V. Vermeer toont rechtsboven een schoorsteen.

D. De keuken van nr. 26 had een grote stookplaats met een rookkanaal aan de rechterzijde.

9 Steegjes

V. Vermeer toont een stelsel van een binnenterrein met twee steegjes tussen huizen.

D. Tot 1830 weten we, bij gebrek aan een nauwkeurige topografische kaart, niets van de situering, maar het terrein was, gezien het drielichtvenster in de zijmuur van nr. 26 onbebouwd. Het zou hoogst onwaarschijnlijk zijn als daar géén steegjes liepen.

10 Richting daken van de achterhuizen

V. Vermeer toont achterliggende huizen in de haakse richting.

D. De Kaart Figuratief (editie 1702) toont aan de zuidzijde bebouwing in de breedte-richting, liggend aan de achterliggende *St. Ursels Straet* (nu Trompetstraat) die niet haaks maar parallel loopt aan de *Nieuwe Langendyck*. De Kaart Figuratief is hier en daar onnauwkeurig en mag wel als indicatie, maar niet als bewijsstuk gehanteerd worden.

11 Het hoge huis op het derde plan

V. Vermeer schildert een vrij hoog huis op het derde plan.

D. Gegeven de te verwachten bebouwing aan de *St. Ursuls/Trompetstraat* is die te hoog afgebeeld. Dit kan een aanpassing zijn om reden van compositie.

12 Afstand schilder-object

V. Vermoedelijk toont Vermeer op het schilderij een gezichtspunt met een afstand tot de huizen van ca. 17,5 à 20 meter op een hoogte van circa 2,5 meter.

D. Op dat punt bevond zich, aan de overzijde van de hier bestudeerde panden, een woning aan de Nieuwe Langendijk. Kaden en water waren daar in totaal ca. 20 meter breed.³⁹ Vermeer zal voorbereidende schetsen hebben gemaakt vanuit

de eerste etage van het pand dat er recht tegenover ligt. Het eigenlijke schilderwerk vond later in zijn studio plaats.

13 Licht in huis

V. Vermeer toont achter in het huis een schijnsel van licht.

D. Het huis nr. 26 had behalve aan voor- en achterzijde nog een lichtbron in het midden. Aan de linker zijkant bevond zich een groot drielicht-venster, dat licht toeliet in de keuken (de binnenhaard) en wellicht ook in het trappenhuis en de kamers op de 1e verdieping. Dit venster toont overigens ook het bestaan aan van een onbebouwde plaats links van het huis aan.

14 De lichtval buiten

V. Vermeer toont de huizen in de schaduw van wolken; het duidelijkst is de schaduwwerking onder de zitbankjes. Bovenaan toont Vermeer cumuluswolken, verlicht door zonlicht van linksvoor. Het schilderij toont dus een gezicht vanuit het zuiden, kijkend naar het noorden.

D. De lokatie Nieuwe Langendijk 22-26 voldoet hieraan; er is sprake van ochtendlicht. Indien het zomer is, kan zelfs sprake zijn van vroeg ochtendlicht. Ook in *Het Gezicht op Delft* kiest Vermeer ook vroeg ochtendlicht.⁴⁰

Conclusie

Elk van de bovengenoemde argumenten zou *op zichzelf* niet overtuigend genoeg zijn om een directe identificatie aan te tonen tussen de hier bestudeerde panden en *Het Straatje* van Vermeer. Het is echter de optelsom van alle gegeven argumenten die op dit moment de conclusie rechtvaardigt dat de lokatie van *Het Straatje* inderdaad, zoals Weve en Van Haften voorstelden, Nieuwe Langendijk 22-26 was. Door de bewijsstukken in het gepubliceerde archeologische en bouwhistorische onderzoek is er in dit weefsel van documenten en argumenten nauwelijks een marge voor onzekerheid. Het gepubliceerde onderzoek met de tekeningen door Claes Joris van Haften en zijn collega's vormt een opwindend en overtuigend betoog en helpt ons het schilderij van Vermeer beter te zien, beter te begrijpen en beter te waarderen. Hun bijdrage dient in de studie over Vermeer op waarde geschat te worden.⁴¹

De keerzijde van de medaille is, dat Vermeer-monumenten in Delft in de loop der eeuwen wel erg schaars geworden zijn. De stadspoorten en stadsmuren op *Het Gezicht op Delft* zijn voor het midden van de negentiende eeuw verloren gegaan. Bijna alle woonhuizen van Vermeer zijn in de loop der tijd eveneens gesloopt, van de herberg Mechelen op de Markt, tot aan de woning op de hoek van de Oude Langendijk en Molenpoort (nu Jozefstraat). Alleen het geboortehuis van Vermeer op de Voldersgracht staat er nog. Dit verlies is pijnlijk. Achteraf kunnen we constateren dat de bestuurders van stad Delft in 1982 het laatste grote potentiële Vermeer-monument verloren hebben laten gaan.⁴²

Naschrift: eigendomsverhoudingen en historisch onderzoek

Wie waren de bewoners van de Nieuwe Langendijk nr. 26, zo rond het jaar 1658? Het grondstuk van nr. 26 omvatte zoals gezien ook de steeg en het binnenplaatsje. Bij het grondstuk van nr. 22 hoorde de zijkamer en de door Vermeer getoonde naastliggende steeg. Het perceel-eigendom van het rond 1830 nieuw gevormde perceel 24 was dus een complexe zaak, en er kon alleen bebouwd worden als de eigenaar meerdere panden in bezit had. Door deze complexiteit bleek het niet mogelijk te zijn ononderbroken terug te gaan in de tijd om de zeventiende eeuwse eigenaars te traceren.

En wie woonde in het huis dat er recht tegenover lag op circa 20 meter afstand, waar Vermeer aanvankelijk zijn positie koos om schetsen te maken? Dat weten we nog steeds niet. Mijn archiefonderzoek laat zien dat nr. 26 in 1832 bewoond werd door Hendrik Raasel.⁴³ In 1810 was Dirk van Schaik eigenaar van dit pand en twee naastliggende panden. Ondanks de hulp en de expertise van de staf van het Gemeentearchief liep mijn speurtocht naar de voorliggende periode echter ook daar spaak. Zelfs als er bij nader archiefonderzoek een naam tevoorschijn zou komen is er nog een slag om de arm te houden, omdat (vooral in deze armere wijk) de geregistreerde eigenaar niet per sé bewoner hoeft te zijn.

Noten

- 1 Dank aan ir. Wim Weve, prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll en aan ir. Claes Joris van Haften voor hun ruimhartige medewerking, hun verduidelijkingen en aanvullende opmerkingen. Zij waren bereid een eerste versie van het manuscript te lezen. Bijzondere dank aan ir. Wim Weve die mij vele documenten ter hand stelde en advies gaf. Het manuscript werd tevens van commentaar voorzien door Marten Jan Bok, door Walter Liedtke (Metropolitan Museum of Art, New York City) en door Dirk J. de Vries (redactie *Bulletin KNOB*).
- 2 J.F. Heijbroek en W.Th. Kloek, 'Het straatje van Vermeer, een geschenk van H.W.A. Deterding', *Bulletin van het Rijksmuseum*, XL (1992) 225. Het artikel zelf beschrijft de spannende gebeurtenissen rond de veiling en verkoop in 1921 voor 625.000 gulden (zoals blijkt uit de boekhouding van de familie Six en dus niet 690.000 gulden zoals elders soms vermeld staat, zelfs op de inventariskaart van het Rijksmuseum). Zij schrijven hem ook niet de titel *Sir* toe, zoals zo veel auteurs dat doen, inclusief die in noot 3. Henry Deterding was slechts een honorair ridder. Een brief dd. 26 september 1960 van een Brits specialist op dat gebied, bewaard in het dossier in het Rijksmuseum, bevestigt dat. Een honorair ridder mag geen titel voeren. Momenteel (1999) houdt het naambordje in het museum nog steeds vol dat het om *Sir* Henri Deterding gaat. Men volgt daarin wellicht nog steeds P.J.J. van Thiel et al. *Alle schilderijen van het Rijksmuseum* (Haarlem, 1976).
- 3 Arthur K. Wheelock, jr., *Johannes Vermeer* (Tentoonstellingscatalogus, National Gallery of Art, Washington DC en Mauritshuis, Den Haag 1995-1996), p. 102.
- 4 Voor de meest gedetailleerde beschrijvingen van het schilderij als verflaag en het schilderij als architectuur-voorstelling zie Arthur K. Wheelock, jr. *Vermeer & the Art of Painting* (New Haven and

- London, 1995), pp. 49-53. Wheelock, *Vermeer, tent.cat.*, pp. 102-107 plaatst dit schilderij in de artistieke ontwikkeling van Vermeer en zijn collega-schilders. Technische beschrijvingen van *Het Straatje* zijn gepubliceerd door Nicola Costaras in *Vermeer Studies*, New Haven 1998, p. 156. De onderschildering is volgens haar uitgevoerd als grijs over grijs met wat gebrande omber. Haar analyse heeft aangetoond dat de huizen eerst werden geschilderd. Daarna volgde de lucht, die met loodwit en ultramarijn (lapis lazuli) werd opgebouwd.
- 5 De termen links en rechts worden in dit artikel steeds gebruikt alsof de toeschouwer op de plaats van Vermeer staat.
  - 6 Een perspectivische studie werd gemaakt door Eduard Houbolt in het voorjaar van 1923. Hij berekent de ooghoogte op 2,40 meter en de afstand schilder-voorgevels op 17,50 tot 20 meter. Een kopie van deze tekening is aanwezig in het Gemeentearchief Delft. Dank aan Ir. Wim Weve die een kopie beschikbaar stelde.
  - 7 Vele auteurs zijn het eens over dit effect van afsnijding in het schilderij. We zijn in de 20e eeuw gewend aan het visuele effect van uitsneden van foto's, maar het fenomeen was nieuw in Vermeer's tijd. Zijn inspiratie kan hij hebben ontleend aan experimenten met de Camera Obscura, een apparaat dat door sommige schilders bij observaties vooraf (dus niet tijdens het schilderen) werd gebruikt vanwege de wonderlijke optische effecten. De Camera Obscura was een voorvader van de fotocamera.
  - 8 E.R. Meyer, 'Het Straatje', *Openbaar Kunstbezit* (1964), nr. 17c.
  - 9 W.F. Weve, *Voorlopig rapport betreffende de panden Nieuwe Langendijk 22 t/m 26 te Delft* (Delft, 14 februari 1982). Onuitgegeven notitie, op persoonlijke titel geschreven en in kleine kring onder embargo verspreid. Pagina 4: "Qua architectuur is het huis ouder dan 1536 te dateren." Deze datering verwijst natuurlijk naar de grote stadsbrand in Delft van dat jaar.
  - 10 Zie C.L. Temminck Groll: *Middeleeuwse steden in Utrecht en hun relatie met die van Noord-West Europese steden*, proefschrift (Den Haag, 1963). Daarin is de term 'kanteelvormige treden' voor dit type treden gebruikt. Zie ook C.L. Temminck Groll, 'Delft als stad van zestiende eeuwse woonhuizen', in: *Delftse Studiën* (Assen, 1967).
  - 11 Mededeling 1999 ir. Wim Weve, Delft.
  - 12 Claes Joris van Haaften, *Nieuwe Langendijk Delft, Bouwhistorisch en Archeologisch onderzoek van de panden 22 t/m 28* (Delftse Universitaire Pers, 1987). Deel I: Beschrijving van de onderzoeksresultaten; deel II: Documentatiebladen; deel III: Bijlagen.
Ik citeer deel I, p. 133.: "Nieuwe Langendijk 26 bestond uit een half onderkelderd voorhuis (ca. 6,5 x 5,5 m) en een achterhuis (ca. 6,5 x 5,5 m) waartussen zich een zogenaamde keukenzone (ca. 6,5 x 3,5 m) bevond. De brandmuur stond op de grens tussen het keukenge-deelte van het achterhuis. Over het gehele huis was een verdieping aangebracht die zich half in de kap bevond. De hoofdopzet van het huis (XV B) [2e helft 15e eeuw, KK] was uitgevoerd in steenformaat, ca. 21/22 x 10,5 x 5 cm. De lagenmaat schommelde tussen de 61 en 64 cm per 10 lagen."
P. 135: "De oorspronkelijke voorgevel (zuidgevel) van de Nieuwe Langendijk 26 heeft vermoedelijk rond 1800 plaats gemaakt..." [voor de gevel die in 1982 werd gesloopt, KK].
"De fundering van de oorspronkelijke voorgevel was nog aanwezig (steenformaat 22 x 10,5 x 5 cm. Mede gezien de ligging van de kelder is het waarschijnlijk dat de deur in de oorspronkelijke voorgevel in het midden heeft gezeten."
Berekening van KK: Bij Vermeer is de breedte vanaf de middenas naar zijkant 14 brede stenen. Rekenen we die als 22 cm. + 1,5 cm. voeg dan komen we uit op een breedte van 23,5; dit x 28 stenen = 6,58 meter. Dit stemt in grote lijnen overeen met de opmeting van het pand nr. 26.
  - 13 Mondelinge informatie 1999 door prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll. Weve, *Voorlopig rapport*, 3: "Tot nu toe is slechts in het voorhuis van Nieuwe Langendijk 26 gegraven. Anonieme puttenzoekers hadden de vloer hier reeds opengebroken. Er bleek een kelder, volgens een bepaald patroon bekleed met geheel blauwe en geheel witte tegels aanwezig te zijn, die volgestort was met afval van een pottenbakkerij en bouw materiaal XVIII d (voorlopige datering). Onder dit bouw materiaal, fragmenten van daktegels en bakstenen (div. formaten) bevonden zich vele tientallen roodgeverfde en van witte voegjes voorzien bakstenen. (...)"
Van Haaften, *Nieuwe Langendijk*, p. 157 meldt het rood verven van de gehele muur overigens, blijkbaar zonder goede reden, met een vraagteken.
  - 14 Een soortgelijk peerkraal-ornament was heel gebruikelijk en is nu ook nog hier en daar te vinden, o.a. in het laat-middeleeuwse houten huis in het Begijnhof. Amsterdam.
  - 15 Weve, *Voorlopig rapport*, 4: "De vorm der ontlastingsbogen van het rechterhuis [op het schilderij van Vermeer, KK] komt overeen met die boven de dichtgemetselde vensteropeningen in de achtergevel van Nieuwe Langendijk 26."
  - 16 De vulling met klezoren was een gebruikelijke hoekoplossing van de veertiende tot en met de zeventiende eeuw. Informatie door Van Haaften: aanvullende informatie van prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll, 1999.
Een vroeg voorbeeld van een geschilderde klezoor vinden we op een schilderij van de Meester van Alkmaar in het Rijksmuseum, *De zeven werken van Barmhartigheid*, 1e paneel, metselwerk onder de stenen leeuw, geschilderd in 1504, Rijksmuseum, Amsterdam.
Een duidelijke klezoor is te zien in het metselwerk dat is afgebeeld door Pieter de Hoogh in *Binnenplaatsje met vrouw en kind* (1658, National Gallery, Londen).
  - 17 Benaming 'poort': informatie 1999 ir. Wim Weve. Hij werkt sinds 1987 als bouwhistoricus bij de Gemeente Delft, Dienst Stadsontwikkeling, sector Bouwen en Wonen, sectie Algemene zaken, Monumenten en Archeologie.
  - 18 Weve, *Voorlopig rapport* legde zijn brainwave onmiddellijk schriftelijk vast. Ir. Wim (W.F.) Weve studeerde Architectuur en Restauratie aan de TU Delft. In de vroege jaren '80 was Weve als student-assistent van prof. Temminck Groll reeds betrokken bij het onderzoek naar *Het Gezicht op Delft* dat geleid heeft tot een publicatie: Arthur K. Wheelock, jr. en Kees Kaldenbach, 'Vermeer's View of Delft and his Vision of Reality', in: *Artibus et Historiae*, nr. 6, (1982), pp. 9-35.
  - 19 Van Haaften, *Nieuwe Langendijk*.
  - 20 Zelf hield Van Haaften in zijn publicatie in 1987 wat betreft de identificatie nog een slag om de arm. De gegevens die hij aandraagt konden de identificatie met het Vermeer-schilderij wat hem betreft niet geheel ontkennen of bevestigen. Tijdens onze besprekingen in 1999 in het kader van dit artikel is Van Haaften echter overtuigd geraakt van de identificatie. Momenteel werkt Van Haaften als 'Coördinator Monumenten' bij de Gemeente Groningen, afdeling Bouwtoezicht & Monumenten. Weve daarentegen was en is vanaf het begin vrij zeker van zijn zaak. Hij werd en wordt gesteund door de Delftse stadshistoricus Van Maarseveen, zie: Michiel P. van Maarseveen, *Vermeer in Delft, een schilder en zijn stad* (Delft/Amersfoort, 1996).
  - 21 Ter verduidelijking zijn de huisnummering en een schaalverdeling toegevoegd.
  - 22 Deze tekening in opstand is geen reconstructietekening maar vergelijkt het Vermeer-schilderij met een het pand nr. 26.
  - 23 Van Haaften, *Nieuwe Langendijk*, I, p. 136. Dit type huis zeer gebruikelijk. Zie ook R. Meischke, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*, Haarlem 1969. Ook de onderverdeling van het voorhuis was gebruikelijk. De dikkere muurand rechts van de voordeur wijst sterk op zo'n onderverdeling. Bij de opname van het huis door het stads-archeologische team is daar in ieder geval de zeventiende-eeuwse onderverdeling aangetoond. Er kan nog een vroegere onderverdeling zijn geweest.
  - 24 Van Haaften, *Nieuwe Langendijk*, p. 390.
  - 25 Observatie ter plekke in het Rijksmuseum. Het lichtschijnsel met een bruin-gele kleur is afwezig boven de deur en komt terug in het venster.

- 26 Stelselmatig zijn in de kaart Figuratief binnen een gegeven blok minder huizen ingetekend dan er in werkelijkheid stonden. Zie ook W.F. Weve (red.), *De Kaart Figuratief van Delft*, Rijswijk 1997.
- 27 Om dit effect na te gaan kan men met de duim dit fragment visueel afdekken en het beeld mentaal aanvullen.
- 28 Dr. H.J. Zantkuyl, auteur van o.a. *Bouwen in Amsterdam* besprak *Het Straatje* met prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll. Zij concludeerden tijdens hun discussie dat veel elementen in *Het Straatje* niet zomaar bedacht zijn door de schilder maar een resultaat waren van scherpe observatie van een of meer gebouwen. Mededeling prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll, 1999.
- 29 Een vergelijkbaar effect van Vermeer's documentaire fascinatie met de werkelijkheid is te zien in zijn interieurschilderijen. In de wandkaarten aan de muren zien wij patronen en vouwen en beschadigingen naar de natuur zijn geschilderd. Zie James A. Welu, 'Vermeer, his Cartographic Sources', *Art Bulletin*, LVII (1975). Welu laat zien dat dit geen losjes gefantaseerde vouwen zijn maar portretten van fysieke wandkaarten. Vermeer bracht wel variaties aan uit artistieke overwegingen. In verschillende schilderijen zijn de zelfde wandkaarten soms van onderscheiden afmetingen en kleur.
- 30 De deuropening ofwel ingangsnis is volgens Weve, *Voorlopig rapport*, p. 4 voorzien van geprofileerde stenen. Ibid. p. 3: "De meeste bezitten een geslepen profiel met kwart-bol en kwart-hol. Een aantal daarvan loopt taps toe (voor een boog). Van de niet taps toelopende stenen zijn er enkele voorzien van resten witte pleister over de rode verf heen. De diepte van de neg van de niet taps-toelopende stenen is vrij groot." Deze stenen zijn bewaard gebleven bij de Gemeente Delft. Wellicht kan het Rijksmuseum er tzt. enkele lenen als Vermeer-memorabilia.
- 31 Op een infrarood-reflectogram kunnen we bij de open poort naar het steegje de sporen herkennen van nog een figuur. Vermeer heeft er voor gekozen deze weg te werken om een eenvoudiger beeld te bereiken. Zie Wheelock, *Vermeer* tent.cat, p. 104.
- 32 Het geboortehuis van Vermeer stond op de Voldersgracht even ten oosten van het St Lucasgildehuis. Schuin daar tegenover, oprijzend uit het water, stond de achterkant van herberg Mechelen op de Markt. Aan de overkant van de Markt, en dan een grachtje verder was de woning aan de Oude Langendijk, hoek Molenpoort (nu Jozefstraat, daar waar nu het kerkgebouw staat).
- 33 Als J.M. Montias, *Vermeer en zijn milieu*, Baarn 1993, p. 25, gelijk heeft in zijn aanname dat Leonard Bramer of een andere Delftse schilder zijn eerste leermeester was, dan woonde Vermeer in 'herberg Mechelen' nog iets langer samen met zijn ouders en zijn oudere zuster.
- 34 Wheelock, *Vermeer*, tent.cat, hoofdstuk IV, noot 1 kritiseert Blankert onterecht voor het accepteren van Swillens' voorstel dat het gaat om een gezicht uit de achterzijde van Mechelen. In 1975 heeft Blankert die gedachte overgenomen, maar in latere edities weer ingetrokken, zie: Albert Blankert, John Michael Montias, Gilles Aillaud, *Johannes Vermeer*, Amsterdam 1986, p. 104.
- 35 Alle groeperingen in het gilde droegen bij aan de kosten en de uitvoering van het werk teneinde het een waardig tehuis te maken voor het Gilde.
- 36 Wheelock, *Vermeer & the art*, p. 49.
- 37 J. van der Kris, 'Op zoek naar het Straatje', *Cultureel Supplement, NRC Handelsblad*, 7 maart 1996.
- 38 Berekningen van maatvoering vanuit de gevonden stenen en het schilderij door Kaldenbach. Van Haafden geeft voor nr. 26 de exacte buitenmaat van pand nr. 83 als 6.83 meter. Informatie Weve, 1999: De in Delft gebruikelijke Rijnlandse roede van 3.77 m wordt verdeeld in 12 Rijnlandse voeten van 31,39 cm. Het pand nr. 26 komt bij een breedte van 6.83 m. overeen met 21.75 Rijnlandse voeten.
- 39 Opmeting door Kaldenbach, 1999.
- 40 Kees Kaldenbach, 'Trekschuiten, haringbuizen en vrachtschepen op Vermeer's Gezicht op Delft' *Tijdschrift voor zeegechiedenis*, april 2000, (jrg. 19 nr. 1), pp. 17-30.
- 41 Deze conclusie houdt overigens in dat Wheelock (1995) ongelijk had toen hij schreef dat de plek van *Het Straatje* nooit gevonden is en de kans klein was dat hij ooit gevonden zou worden. Wheelock, *Vermeer & the art*, p. 49.
- 42 Dit historische gebouw is dus verloren gegaan, alle inspanningen ten spijt van degenen die de sloop liever niet zagen gebeuren. Het bouw-historische team was slechts tijdelijk gast van de eigenaar die de panden wilde slopen en had geen bevoegdheid. Diverse andere personen hebben gepleit voor behoud. De historische vereniging Delphia Bata-vorum heeft in tweede instantie afgezien van het beginnen van een AROB-procedure. Een bewonersvereniging spande echter wel een AROB-procedure aan en vroeg aandacht van radio en pers, daarmee het historisch onderzoek tijdelijk stilleggend. Aanvullende informatie door Wim Weve, 1999.
- 43 Nieuwe Langendijk nr. 26 = kaart jaartal 1832 sectie C nr 355 = wijk 5, huis nr 122. In 1832 was Johannes Verbeek eigenaar van dit huis. De Verponding van de Nieuwe Langendijk Noordzijde heeft registratie nr. 282. Bron: Stadsarchief jaar 1832 inv. 234A 1-2 en het Verpondingboek jaar 1810-1835, 1e afd. Verponding registratie nrs. 1754-1808, microfiche nr 11. Het er tegenover liggende huis is kaart wijk is kaart jaartal 1832, sectie A nr. 25. Ook hier liep mijn onderzoek vast op Willem Nieuwenhuysen, een eigenaar die rond 1800 een groep naast elkaar liggende huizen in bezit had.

PUBLICATIES

R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue, P.T.E.E. Rosenberg, **Huizen in Nederland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser: 1 Friesland en Noord-Holland; 2 Amsterdam; 3 Zeeland en Zuid-Holland; 4 Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies**, Zwolle, Amsterdam 1993, 1995, 1997, 2000 (resp. 336,376, 448 en 464 pags., rijk geïllustreerd met zw/w tekeningen en foto's. ISBN 90-6630-406-5, 90-6630-474-X, 90-400-9944-8 en 90-400-9431-4

Op 14 oktober jl. werd in een van de meest recente aanwinsten van de Vereniging Hendrick de Keyser, het Huis Sparrendal te Driebergen uit 1754, het vierde deel gepresenteerd van de reeks *Huizen in Nederland*. Hiermee is de reeks die in 1993 was begonnen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Vereniging Hendrick de Keyser, voltooid. Het huizenbezit van de vereniging is in deze serie over vier groepen verdeeld te weten drie regio's (grotweg aan te duiden als het noorden, het westen, en het midden/oosten /zuiden van Nederland) en de stad Amsterdam.

Elk deel bevat een complete documentatie van de individuele panden in het bezit van de vereniging, voorafgegaan door een uitvoerige inleiding over de ontwikkeling van de woonhuisarchitectuur en het bouwbedrijf in de betreffende regio. De documentatie van de panden is geschreven door Paul Rosenberg en begint telkens met historische informatie, dan volgt een nauwkeurige beschrijving van de huidige situatie en een reconstructie van de historische toestand voorzien van heldere, fraaie tekeningen van Henk Zantkuijl en mw. Royaards-ten Holt. Rosenberg weet het eerdere onderzoek van zijn erudiete mede-auteurs door eigen waarnemingen en archiefvondsten aanzienlijk uit te breiden. Archivalische bronnen, bouwhistorische gegevens en zo mogelijk ook topografisch materiaal worden ter aanvulling van elkaar gebruikt. Aldus is de oorspronkelijke opzet van elk pand en de daarmee samenhangende verdeling van functies over de verschillende vertrekken, kortom de manier van wonen in dat pand, zo betrouwbaar mogelijk op papier gereconstrueerd. Daarnaast zijn ook de veranderingen, die bijna alle huizen nu eenmaal in de loop van de tijd hebben ondergaan, een punt van aandacht. Deze latere fasen worden niet afgedaan als 'verminderingen' van een geïdealiseerd verleden maar zijn objectief geanalyseerd als uiting van een veranderende visie op het gebruik van de ruimte in latere tijd. De waarde van deze beschrijvingen overstijgt het individuele belang van elk van deze huizen. Samen geven de bijna driehonderdvijftig analyses een prachtig, zij het versnipperd beeld van de geschiedenis van het woonhuis in Nederland. De noodzakelijke samenhang tussen de panden krijgt de lezer dankzij de inleidende artikelen.

Meischke, de auteur van de thematische, inleidende hoofdstukken, zoekt de breedte van het hele bouwvak. Hij beperkt zich hierbij niet tot het huizenbezit van de Vereniging Hendrick de Keyser maar betreft alle beschikbare informatie over het woonhuis in Nederland bij zijn verhaal, vanaf de late middeleeuwen tot omstreeks 1900. Ook gegevens over andersoortige bouwprojecten, buitenplaatsen, kastelen en een enkel maal ook de kerkelijke bouwkunst, worden waar nodig ter verduidelijking geraadpleegd. In feite schrijft hij een nieuwe architectuurgeschiedenis zonder dit overigens te pretenderen. *'Architectuurhistorische verkenningen'* luidt dan ook de ondertitel. Meischke's essays zijn echter niet zozeer verkenningen van de

geschiedenis van het woonhuis – wat dat betreft had de serie gewoon 'handboek' mogen heten – maar veeleer van een andere benadering van de historische bouwkunst.

De indeling van de geschiedenis geschiedt hier niet volgens de traditionele bouwstijlen, een concept dat de laatste decennia ook internationaal als ordeningsprincipe gelukkig gaandeweg verlaten wordt. Met bouwstijlen kunnen immers alleen de gevelmodellen en ornamenten worden geënclassificeerd, niet de bouwkunst zelf en zeker niet zo iets weerbarstigs als de woonhuisarchitectuur waarbij de ontwikkeling van de bouwstijl aan de gevels geen relatie heeft met de veel tragere ontwikkeling van de ruimtelijke indeling en constructiewijzen achter de gevel. Dit wil niet zeggen dat de stijlvarianten door Meischke worden genegeerd. In tegendeel, verschillende hoofdstukken van zijn vier essays zijn aan stilistische bijzonderheden gewijd. Deze stilistische varianten worden echter louter gesignaleerd en als langer of korter bestaande locale of regionale geveldecoraties beschouwd, binnen de grote context van de trage ontwikkeling van het woonhuis als gebouwtype.

Binnen de geschiedenis van het woonhuis wordt echter ook geen dwingende typologische ontwikkeling voorgesteld. Het systeem van driedimensionale, ruimtelijke modellen dat Meischke en Zantkuijl in hun eerdere woonhuisboek presenteerden, in *Het Nederlandse woonhuis 1300-1800* (dat in 1969 is verschenen bij het 50-jarig bestaan van de Vereniging Hendrick de Keyser), wordt niet geheel verlaten. Bij de ordening van het historisch materiaal wordt er nu echter minder belang aan gehecht. Het systeem van 1969 bleek na vijftig jaar verder onderzoek, waarin zo veel nieuw materiaal bekend is geworden, niet meer geheel adequaat omdat op alle geschetste typen vooral 'uitzonderingen' bleken voor te komen. In plaats van een soort stamboom van typen die in de loop van de tijd na elkaar zijn ontstaan, worden in de nieuwe serie de verschillende typen woonhuizen eerder naast elkaar gesignaleerd, elk met een eigen logica vanwege de beschikbaarheid van materiaal, techniek en financiële draagkracht van de soort opdrachtgevers. Deze criteria leidden tot de indeling in drie te onderscheiden regionale groepen, met de stad Amsterdam als bijzonder geval (evenals de bouwtraditie in het zuiden die in deel 4 kort te sprake komt).

Dit verklaart de grote nadruk in de vier inleidingen op de organisatie van het bouwbedrijf en op de rol van de aannemers, timmerbazen en materiaalhandelaren binnen het ontwerp- en bouwproces. In tegenstelling tot de architectuur van kastelen, buitenhuizen en kerken, speelt bij de woonhuizen het artistieke aspect van de architect of de speciale positie van een enkele opdrachtgever uit de hogere kringen, nauwelijks een rol. De geschiedenis van het woonhuis heeft zich vrijwel geheel in de anonimiteit afgespeeld. Door het onderzoek naar het bouwbedrijf en de groep van de uitvoerende bazen poogt Meischke deze 'anonieme', trage ontwikkeling van het woonhuis althans voor een deel in kaart te brengen. En die opzet mag goed geslaagd genoemd worden. De geschiedenis van de bouwmaterialen en van de handel in bouwmaterialen in Nederland, gecombineerd met de geschiedenis van de bouwtechniek vormt het uitgangspunt van zijn prikkelende betoog. In wezen onderscheidt hij in de Noordelijke Nederlanden in oorsprong twee 'families' van woonhuizen, het primitieve houten huis, met dunne wanden van vakwerk of leem, en het aanzienlijke stenen huis, met dikke natuurstenen buitenmuren dat echter inwendig ook een belangrijke houtconstructie heeft. De aansenschakeling van houten gebinten leidde in beide gevallen tot een overwegend langgerekte huisvorm. Baksteen werd al vroeg gebruikt als intermediair tussen beide materialen. De grote stenen huizen komen vooral in het midden en oosten van het land voor terwijl de lichtere houtconstructie de bouwwijze in het westen bleef domine-

ren, ook bij de bouw van grote, voorname huizen in latere tijd. Binnen de lange lijnen van de ontwikkeling van het woonhuis treedt pas in het midden van de 17de eeuw een wezenlijke vernieuwing op wanneer het streven naar een compact, blokvormig huistype alom de overhand krijgt. Pas in het midden van de 19de eeuw zal dit blokvormige patroon worden doorbroken omwille van een meer afwisselingsrijk, schilderachtig silhouet.

Bij de geschiedenis van de organisatie van het bouwbedrijf ligt de nadruk op de overgang van de kerkelijke bouwloods, die in de middeleeuwen het bouwbedrijf domineerde, naar stedelijke bouwbedrijven (stadsfabrieken) en particuliere aannemers die vanaf de 16de eeuw tot ver in de 19de eeuw de leiding in het bouwbedrijf in handen hebben. De individuele architecten met hoogwaardig artistieke talent die uit de architectuurgeschiedenis bekend zijn, krijgen binnen dit bestek alleen aandacht voorzover zij ook binnen deze bouworganisaties hebben gefunctioneerd. In plaats van een geschiedenis met slechts enkele geniale kunstenaars wordt nu een beeld geschetst van tientallen nijvere steenhouders, stadsmeesters en aannemers die voor het gros van de woonhuisbouw verantwoordelijk waren. De vele voorbeelden tonen dat een aantal van deze tot dusver vrij obscure figuren heel wel in staat waren de artistieke nieuwigheden zonder aarzeling over te nemen. Hiermee wordt eens te meer duidelijk hoe onzinnig het is om bepaalde gevels op louter stilistische gronden aan 'beroemde' architecten toe te schrijven. Onder het topje van de bouwwereld was een brede laag van aannemer-architecten die onmiskenbaar ook hoge kwaliteit kon afleveren. Niet allemaal natuurlijk want ook koekebakkers waren er in alle tijden. Ook die groep krijgt in de studies van Meischke de aandacht die ze verdient waarbij de veelal hybride resultaten helder geanalyseerd worden vanuit de locale bouwtraditie enerzijds en anderzijds vanuit de overname van nieuwe ornamenten zonder begrip voor de bedoelde context van de nieuwe vormentaal.

Met zijn inleidende hoofdstukken geeft Meischke de tot dusver geheel anonieme bouwwereld rondom het woonhuis meer reliëf en kleur. Dankzij zijn studies naar materialen, handel, en bouwbedrijven krijgen we enig inzicht in de omstandigheden waarbinnen het woonhuis zijn trage ontwikkelingsgang vervolgde. Toch wordt naar ons idee deze ontwikkeling nog te zeer als een onpersoonlijk, bijna natuurlijk proces gepresenteerd. Er wordt helder uiteengezet langs welke lijnen de vernieuwingen zich verspreiden en op welke momenten deze in de regionale bouwtradities worden opgenomen. Het ontstaan van deze vernieuwingen zelf wordt echter naar ons idee niet genoeg uitgewerkt. De opdrachtgever en zijn milieu worden wel bij tijd en wijle genoemd maar de veranderende wensen ten aanzien van wooncomfort wordt niet onder woorden gebracht. De bewoners zelf krijgen op deze wijze niet of nauwelijks een plaats in de geschiedenis van het woonhuis. Hoewel alle bij het bouwproces betrokken personen de revue passeren, blijven de menselijke behoeften, zoals comfort, privacy, warmte zonder rook of stank, hier helaas onderbelicht. Naast het wonen zou daarnaast het beroep van de eigenaar en de bedrijfsinrichting van de huizen onderwerp van studie mogen zijn. Wellicht kunnen deze aspecten meegenomen worden bij verdere studie en publicatie van het bezit van de vereniging.

Wie standpunten en visies poneert stelt zich kwetsbaar op, zeker wanneer het gaat om een schets van vijf eeuwen architectuurgeschiedenis in enkele grote lijnen. Dat leidt bijna onvermijdelijk hier en daar tot boute uitspraken die eigenlijk om een nadere toelichting of onderbouwing vragen. In het laatste deel komen bijvoorbeeld de huizen in Limburg ter sprake: "In deze wat feodale wereld hadden de burgers minder neiging elkaar met topgevels te beconcurreren, hetgeen de toepassing van het praktische dwarsdak tan goede kwam"(p.

61). Daar tegenover staat de frisse, verhelderende blik op de vele oude kwesties, die hier zonder last van vastgeroest cliché-beelden of traditionele vraagstellingen worden benaderd. De verkenningen van Meischke & Co. openen inderdaad een nieuw perspectief op de Nederlandse architectuurgeschiedenis. *Huizen in Nederland* is reeds nu een onmisbaar standaardwerk

Koen Ottenheim, Dirk de Vries

SUMMARIES

Reflections about the collection of houses of the Hendrick de Keyser Association

R. Meischke

The private Hendrick de Keyser Association, founded in 1918, now owns approximately 350 premises on the basis of which further study of the Dutch dwelling is possible. Research was not the object of the Association; its main concern was to save the premises by acquisition, restoration and responsible management. In the first decade the Association acquired 62 premises, which were restored in an austere manner. In 1928 all the houses appeared full-page in a memorial book containing 14 different contributions: Oud-Hollandse bouwkunst en haar behoud. In 1939 the Association owned 85 premises; after an introduction they were described chronologically by F.A.J. Vermeulen in the subsequent jubilee book of which reprints appeared in 1943 and 1944. After the Second World War the collection steadily increased to 170 in 1968, which induced monument conservers R. Meischke and H.J. Zandkuijl to write *Het Nederlandse Woonhuis van 1300-1800*. A typology of houses was made on the basis of the internal structure, paying particular attention to the woodwork of the houses, such as the timber frames, wooden beams and lower fronts. Side rooms, entresols, upstairs flats and rear annexes were described and for the first time types like the broad and the double house were discussed.

After 1969 the collection of houses doubled, which gave rise to a four-volume publication, started in 1933, on the occasion of the 75th anniversary of the Association, and completed in 2000. Each volume consists of a description of related landscapes and an approximately similar number of houses. Each volume by itself is autonomous and includes a general, often thematically coloured introduction. The structure of the building trade was chosen as a main theme in an attempt at surveying architecture and technology as a unity. Through building-historical and dendrochronological research it is now possible to date the woodwork accurately, something that used to be so elusive. For the new publication the old team of the Amsterdam Bureau for the conservation of monuments was available again: Zandkuijl, Raue and Meischke, together with the young art historian Paul Rosenberg who described each house once again and added historical data. The author works out a number of conclusions in the article, such as the organisation of the building trade, the role of carpenters and bricklayers, the influence of commissioners, the guilds and the urban building practice, the trade in building materials and the role of qualified architects.

Oudegracht 288 in Utrecht; the development of a medieval merchant's house

Sanne Alberts

In 1996 a building-historical study was made of Oudegracht 288. The present building mass was created in three phases. The oldest, one-layer brick phase was dated in approximately 1325, because of the combination of composite joisting and an attic without parapet. No traces of a kitchen fireplace dating from this phase were found, so that it is assumed that a wooden rear annex belonged to it. In the second phase, roughly around 1400, a cellar is added under the front part of the house, probably with a wharf cellar and the house is provided with a truss roof with parapet. The rear annex is rebuilt in brick and provided with an entresol. In the third phase, dated in approximately 1500 because of the application of timber corbels, all the woodwork is replaced. Two side extensions are also added, whereby the rear extension and the rear annex get cellars. The main house acquires an upper floor, a new truss roof with principal rafters partly placed in the parapet and a loft. In less than 200 years' time the surface area for storage became six times larger through these additions. Consequently, Oudegracht 288 is a classic example of the development of an average house with some storage space into an average merchant's house. The method of enlargement in depth, width and height are typical for medieval house building in Utrecht. An important aspect here is that the site of these types of houses initially covered the full depth of the building block, in Utrecht usually about 100 metres.

Thus in a few centuries an uninterrupted ribbon of merchant's houses arose along Oudegracht. The layout of these merchant's houses is strikingly similar, regardless of their external appearance. Because of the possibility to unload merchandise from the ship to the wharf cellar, the ground floor in Utrecht hardly needed to be used for storage. The upper floors and attics, just as the cellars, were almost exclusively used for storage. The residents lived in the rear part of the house. The calculation of the surface area of the storage space used in this study seems to be a good method to compare merchant's houses in various towns with divergent urban-planning situations and therefore different possibilities for enlargement.

The Little Street by Johannes Vermeer: Nieuwe Langendijk 22-26?

An art historian's view on archeological and historical-architectural research

Kees Kaldenbach

Remarkably little has been written about the popular yet unassuming painting *The Little Street* (Rijksmuseum, Amsterdam). This painting shows a group of houses in Delft. The large house at the right hand side is analyzed in great detail and yields precise architectural information. The building just escaped the great Delft fire of 1536 (ill. 10). The facade of this house had a wooden structure. The masonry is well observed as is the pattern of cracks in the walls which could not have been known to a layman. The gutter leading water across the street towards us indicates that the house stood along a canal, not along a regular street. Crucial information is also yielded by another house which we can see towards the middle background, having a position which is highly unusual in terms of real estate alignment (ill. 5 and 6). Analysis of the roof structure of nr. 22 showed that once it had a lean-to side room. This combination of elements points towards certain possible locations along certain canals within Delft.

In 1982 the engineering student Wim Weve, (since 1987 architectural historian for the town of Delft) was the first to propose the identification of Vermeer's *Little Street* and the site at Nieuwe Langendijk nrs. 22-26. These very buildings were carefully studied by a Delft Polytechnic university team in the spring and early summer of 1982, before, during and after demolition. An extremely detailed three volume report on this excavation was published by Van Haafden in 1987 at the Delft Polytechnic.

The present article fully accepts their identification which has not become known let alone accepted in art history circles. Finally a set of arguments, some of them new ones, offers a tapestry of detailed proof for this identification.

The English language readers are referred to the discussion in my forthcoming chapter in Wayne Franits (ed.) *The Cambridge Companion to Vermeer*. Cambridge University Press, 2001.

A full bilingual text is on internet, <http://www.xs4all.nl/~kalden/>

AUTEURS

Prof.dr.ir. R. Meischke was van 1953 tot 1959 hoofd van de Gemeentelijke Dienst Monumentenzorg in Amsterdam, van 1959 tot 1972 directeur bij de RDMZ en daarna tot aan zijn pensionering wetenschappelijk medewerker bij die dienst. In 1983 werd hem in 1983 door de Universiteit van Utrecht een eredoctoraat verleend en van 1985 tot 1988 was hij hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit van Leiden..

Drs. Sanne Alberts studeerde architectuurgeschiedenis (UvA) met het accent op bouwhistorie. Verder verzorgde zij het onderdeel middeleeuwse koopmanshuizen bij de tentoonstelling 25 jaar Archeologie en Bouwhistorie in Utrecht (Centraal Museum 1997). Sindsdien is ze werkzaam als bouwhistoricus, momenteel bij Dröge, bureau voor bouwhistorie in Leiden.

Drs. Kees Kaldenbach studeerde kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit. Hij publiceert over Nederlandse beeldende kunst uit de zeventiende tot de negentiende eeuw. In 1982 verscheen een publicatie van Wheelock en Kaldenbach over de topografie van *Het Gezicht op Delft* (zie noot 18). Kaldenbach heeft in 1998 samen met een vakgroep van de TU Delft een real time 3D vlucht geproduceerd over een reconstructie van Delft anno 1660. Deze vlucht werd o.a. gepresenteerd werd op een beeldscherm in het Techniekmuseum. Beelden uit deze vlucht, een bespreking en een lijst van andere publicaties en projecten: zie het internet, <http://www.xs4all.nl/~kalden/>

**HIER KAN
UW ADVERTENTIE
STAAN**

INLICHTINGEN
BUREAU KNOB, TELEFOON (030) 232 17 56

